

πολιτικόν

Politikon

Časopis za istraživanje
fenomena politike

39/2024

IZDAVAČ
VOJVOĐANSKA POLITIKOLOŠKA ASOCIJACIJA (VPA)
Miše Dimitrijevića 89/36
21000 Novi Sad

SUIZDAVAČ
Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić Novi Sad
Univerzitet Union Beograd
Bulevar oslobođenja 76
21000 Novi Sad

SUIZDAVAČ
Fondacija „Sloboda štampe“
Glavni trg 3G 23
24400 Senta

Redakcija:

Prof. dr Đokica Jovanović, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
Prof. dr Magdalena Rekšć, Department of International and Political Studies,
University of Lodz
Prof. dr Mensur Kustura, Pravni Fakultet, Univerzitet u Travniku
Doc. dr Katinka Beretka, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić Novi
Sad, Univerzitet Union Beograd
Doc. dr Andrea Ratković, Fakultet savremenih umetnosti Beograd, Univerzitet
Privredna akademija Novi Sad
Doc. dr Maroje Višić, Libertas međunarodno sveučilište, Zagreb
Dr Goran Kaluđerović, Nacionalna služba za zapošljavanje, Novi Sad
Mr Žarko Paunović, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu
Nikola Olbina, master, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić Novi Sad,
Univerzitet Union Beograd

Glavni i odgovorni urednik:

Prof. dr Duško Radosavljević, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić
Novi Sad, Univerzitet Union Beograd

Izdavački savet:

Prof. dr Milan Podunavac, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu/Fakultet humanističkih nauka, Univerzitet Donja Gorica, Podgorica

Prof. dr Aleksandar Molnar, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

Prof. dr Fuada Stanković, Pravni fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

Prof. dr Alpar Lošonc, Fakultet tehničkih nauka, Univerzitet u Novom Sadu

Prof. dr Boško Kovačević, Univerzitet Singidunum Beograd

Prof. dr Tibor Purger, University Rutgers, New Brunswick

Prof. dr Svenka Savić, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

Prof. dr Besim Spahić, Fakultet političkih nauka Sarajevo

Prof. dr Vladimir Ilić, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

Prof. dr Krešimir Žigić, (Center for Economic Research & Graduate Education - Economics Institute, Prague

Dr Davorka Budimir, Transparency International Hrvatska, Zagreb

Prof. dr Petar Teofilović, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić Novi Sad, Univerzitet Union Beograd

Prof. dr Duška Franeta, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić Novi Sad, Univerzitet Union Beograd

Sekretarka Redakcije:

Nikolina Matijević

Lektorice:

Vera Šoti

Bernarda Radosavljević

Tiraž: 100 kom.

Štampa: Tampograf Novi Sad

Izlazi tri puta godišnje

Adresa Redakcije:

Miše Dimitrijevića 89/36, 21000 Novi Sad

e-mail: vpans2010@gmail.com

Naslovna strana – ideja i realizacija Đokice Jovanović. **Đordano Bruno na lomači inkvizicije.** Ettore Ferrari, bronzani reljef na spomeniku Đordanu Brunu (1887), u Rimu na Cvetnom trgu (Piazza di Campo de' Fiori).

Sadržaj

Studije

Đokica Jovanović – Od Vajmarske dekadencije do etatističko-korporativne kontrole	9
Tibor Purger – Doba alternativne stvarnosti: Prelaz desničarskog populizma u „oćebit“ fašizam u Americi	42
Snežana Kresoja – Decenije ustavne docnje: Izgradnja normativno-političkog okvira Autonomne Pokrajine Vojvodine	64

Prilozi

Milan Podunac – Političke ideje Boška Kovačevića	89
Boško Kovačević – Rezime razgovora sa profesorom Milanom Kangrgom	92

Prikazi i recenzije

Marko Dejanović – Hozova istorija Nemačke.....	99
Uputstva autorima	117
Lista recenzenata	119

I Studije

OD VAJMARSKE DEKADENCIJE DO ETATISTIČKO-KORPORATIVNE KONTROLE

Rezime: *Bez ambicije da se dâ sveobuhvatan pogled na ovaj istorijsko-sociološki proces, ovde se pokušava sa narkiranjem nekih linija u političko-kulturnoj matici od početka „kratkog 20. stoleća“ Hobsbaumovog do njegovog kraja. Posle realtivne stabilnosti s kraja 19.stoleća do dva svetska rata u kratkom istorijskom isečku.*

U pokušaju književno-sociološkog eseja se zastupa pretpostavka da je dekadencija izraz skepse u suočenju sa konkretnom mogućnošću sudnjeg dana. A na osnovu iskustva Prvog svetskog rata. U okrilju dvadesetovekovnih razornih ratova gasne utopija. Nada se polaže u antiutopisku praksu – nasilje i kontrola, kao okosnice egzistencije zajednicâ i društavâ.

Ključne reči: *Dekadencija, korporativna kontrola, utopija, rat.*

“Jedan salcburški železničar pogubljen je u Minhenu, knjiga troškova počinje konstatacijom da minhenski Anatomski institut zbog prepunjenosti ne može iskoristiti leš. A anatomske institute u Virzburgu i Insbruku, koji su zainteresovani, nisu u stanju da prevezu leš usled nedostatka benzina. S obzirom na nestašicu i sanduka za prevoz železnicom, pogubljeni mora da bude sahranjen.”

(Hans Falada)²

¹ Profesor u penziji Filozofskog fakulteta, Univerziteta u Beogradu. E-mail: djole@junis.ni.ac.rs.

² Hans Falada. 2012. Svako umire sam. Beograd: Laguna

Bog je Noju rekao da će potopiti sav svet, jer je zemlja vascela natopljena nasiljem i svakojakim zlom. U Noju je video neuništivi, neumitni tračak žive budućnosti koja će lagano poleći po pokajanju i iskupljenju. Čijem, do Nojevim, jer osim njega i sinova njegovih i žene njegove i žena sinova njegovih, živoga čoveka na svetu više neće biti? No, mnogo posle potopa, pošto je Nojeva barka, neznano gde, dodirnula kopno, novi ljudski naraštaj je govorio jednim jezikom, bio jedan narod, pa je krenuo da gradi kulu Vavilonsku, kojoj će vrh biti do neba, ne bi li za sebe taj naraštaj stekao slavno ime. Ne želeći da se ljudi tog naraštaja raseju po celoj zemlji, hteli su do Boga? Ali kog boga? Jer Vavilon se beše okrenuo „*krivoj*“ veri obožavajući druge bogove. Zato je „*u Bibliji (je) Vavilon simbol svetske sile neprijateljske Boga*“.³

Potop nije sprao grehove sa zemlje. Nojevo potomstvo se, kroz vekove, vratilo tamo gde je i stalo kada je Bug srušio Vavilonsku kulu i jezike jednih učinio nerazumljivim drugim narodima. I ljude je učinio nerazumljivim jedne drugima. Najvažniji hram božanstva Marduka u Vavilonu imao je toranj Etemenanki. Marduk je bio značajno božanstvo u doba Hamurabijeve vladavine (1792-1750. p. n. e.). A kula Etemenanki (= kuća koja je temelj neba i zemlje) je postala simbol na koji se nadovezuje pripovest o gradnji kule Vavilonske. Pripovest o kuli Vavilonskoj *“donosi etiologiju imena Babilon i mnogostrukosti jezika, zatim daje svoj sud o babilonskoj kulturi u svetlu vjere u Jahvu, osuđuje oholo pouzdanje u vlastitu snagu i političke postupke te pokazuje kako ljudi i narodi bez Boga ne mogu napredovati. Na kraju prapovijesti pobuđuje kod čitaoca pitanje: nije li odnos Boga prema ljudima zauvijek prekinut.”*⁴

No siđe Bog sa nebesa i vide da ako ljudi sagrade kulu da im ništa više neće biti nedostižno. Pa ni to da se uspnu do njega. Otuda Bog reši da im pomeša jezike, da načini pometnju, pa da jedni druge više ne razumeju. Naum svoj Bog ostvari. Gradnju kule i grada ljudi napustiše. Tako ih Bog podeli i raseja po svoj zemlji.

I, evo neobjavljenog otkrovenja: Čovek je, obmanuv' sebe, i Boga zaboravio, čuvši i poslušavši ga pokorno. Nestade sloge, nesta razumeva-

³ Biblijski rečnik, Priredio protođakon Radomir Rakić, Zlatousti, Beograd, 2002, str. 34.

⁴ Biblijski leksikon, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1972, str. 36.

nja među podeljenim ljudima, pa se ljudi počeše međusobno tući i ubijati zarad moći, ugleda i pljačke. I nasamareni Bog se skloni u zakutak neki kosmosa i večnosti.

Pišući o **Epikuru**, **Diogen Laertije** kaže da Epikur bogove smešta u njihov svet, te da oni ne pripadaju ljudskom razumevanju božanske prirode i božanskih prilika. Čovek na bogove gleda sa visine, kao da stoji iznad njih, jer im samovoljno pripisuje svoje, ljudske osobine i svoje ljudsko obličje. To znači da čovek odbacuje božanstvo. *“Ali oni (bogovi – dodavanje moje) nisu onakvi kao što ih zamišlja gomila ljudi, jer takvi bogovi uopšte ne mogu da postoje. Nije bezbožan onaj koji odbacuje bogove, već onaj koji im pripisuje mišljenja gomile o njima (kurziv – moj). Jer, ono što većina ljudi kaže za bogove – ne oslanja se na pouzdane predstave o njima, nego na lažne pretpostavke. Odatle potiče verovanje da bogovi nanose zlim ljudima najveću štetu, dok dobrim ljudima ukazuju najviše dobra; jer ljudi su uvek skloni svojim sopstvenim vrlinama, te zato onima koji su im jednaki žele dobro, a kao strano odbacuju sve što nije kao što su oni.”*⁵

O epopeji o bogovima **Branko Lazarević** kaže kratko i iscela – bez ostatka: *“Bogovi su se povukli bestraga u vasionu. Nekada su bili tu oko nas: po planinama i morima, i, posle, na nebu. Ukoliko se čovek razvijao, utoliko su oni, kao divljač, bežali sve dalje. Danas ih je čovek strpao u poslednje zvezde.”*⁶

Milan Kundera, pak kaže da je u novo doba srednjovekovni Bog postao skriveni Bog – *Deus absconditus*. *“Religija je ustupila mesto kulturi, koja je postala ostvarenje vrhunskih vrednosti zahvaljujući kojima su se evropski ljudi razumeli, definisali, identifikovali.”*⁷ Međutim, razmišlja dalje Kundera, izgleda da u 20. stoleću stiže još jedna promena. Kao što je Bog ustupio mesto kulturi, isto tako kultura ustupa svoje mesto. *“Ali čemu i kome? U kojoj će se to oblasti ostvariti vrhunske vrednosti kadre da ujedine Evropu? Tehnički podvizi? Tržište? Mediji? (Da li će velikog pesnika zameniti*

⁵ Diogen Laertije, Epikur (biografija; poslanice Herodotu, Pitoklu i Menoiku; Kyriai doxai – osnovne misli), u: Diogen Laertije, Životi i mišljenja istaknutih filozofa, BIGZ, Beograd, 1973, str. 370.

⁶ Branko Lazarević, Varia – Sylva Sylvarum, u: Branko Lazarević, Sabrana dela, knjiga IV, Senke osnova, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2005, str. 122.

⁷ Milan Kundera, Oteti Zapad ili Tragedija Srednje Evrope, Laguna, Beograd, 2024, str. 60.

*veliki novinar?) Ili politika? Ali koja?*⁸ Ili, hoće li se vratiti srednjovekovni Bog? Kundera kaže da ne zna.

S obzirom na to da Kundera ova pitanja postavlja početkom osamdesetih prošlog stoleća, pod snažnim uticajem dubokih promena koje su bile u toku u okviru sovjetske hegemonističke zone, ona jesu, u neku ruku zakasnela u odnosu na tendencije o kojima je **Alvin Tofler** pisao jednu deceniju ranije. Tofler sasvim dobro i snažno oseća da prolazi vreme trajnih uverenja (verovanja). Nije se povukao samo Kunderin srednjovekovni Bog, povukao se i čovek sa prostora javnog života. Postao je (bez namere da pripisujem atributivnost savremenog vremena Tofleru, ali radi jednostavnijeg posmatranja) Toflerov čovek. Bar deo odgovora se nalazi u Toflerovoj knjizi *Šok Budućnosti*. Tofler detektuje novu pojavu u organizacionim birokratskim, poslovnim formama – *adhokratiju*. Ukratko, može se očekivati da organizaciona morfologija superindustrijskog društva bude sve pokretljivija, ispunjena turbulencijama i promenama. *“Što se brže menja okruženje to je kraći životni vek organizacionih oblika. U administrativnoj strukturi, baš kao i u arhitekturi, prelazi se sa dugotrajnih na privremene oblike, sa trajnosti na prolaznost. Prelazimo iz birokratije u adhokratiju.(...) Baš kao što novi nomadi migriraju sa mesta na mesto, tako se i čovek sve više seli iz jedne u drugu organizacionu strukturu.”*⁹

Ubrzanje društvenog života nužno dovodi do promena načina i stilova života. Naime, industrijska, te i politička, revolucija konfiguriraju svoje tradicije. Romantični zov ka „*povratku tradicionalnim vrednostima*“, tj. povratku ka trajnim običajnim normama preindustrijske zajednice je, bez ostatka, tek neostvariv poziv. Odlučujuće se tom pozivu ne suprotstavljaju ni ideološki moderno i „pomodarski“ opredeljeni zagovornici „*modernih građanskih vrednosti*“. Ma koliko njihovo zagovaranje „*modernosti*“ bilo, na romantičarski način, iskreno i nadahnuto idejama modernog humanizma ono je ipak slablašno u odnosu prema monumentalnim hladnim, amoralnim, prema čovekovoju sudbini ravnodušnim silama moderne koje mese, melju i preoblikuju svet. Tradicionalne načine života je nesalomivom silinom smestila u muzejske depoe industrijska revolucija, pa onda i postindu-

⁸ Isto.

⁹ Alvin Toffler, *Future Shock*, Bantam Books, New York, 1971, str. 136.

strijsko doba. I industrijska revolucija i postindustrijsko doba – taj aktuelni način materijalne i kulturne reprodukcije života. Dojučerašnje trajne veze među ljudima su nepovratno popucale. Ljudi i ad hoc grupe (koje se sve češće formiraju) su atomizovani i međusobno otuđeni.

Čak, zanimljivo je čitanje knjigâ autorâ koji su evidentirali i objasnili ovu društvenu promenu već u drugoj polovini prošlog veka. I opet, čak, umnogome su dali verodostojan opis i objašnjenje (za njihove prilike) novog doba, čiji smo mi savremenici. Jedan od njih je Tofler, koga sam nekoliko redaka ispred ovih redaka već citirao. Čujmo sad **Alena Turena**: *“Možda čudno zvuči da je najopćenitije obilježje programiranog društva to što ekonomske odluke i ekonomske borbe u njemu više nemaju autonomiju i središnje mjesto, kakvo su imale u prijašnjem tipu društva, tipu koji se definirao naporima za akumulaciju i istjecanje profita iz neposredno proizvodnog rada. Nije li paradoksalno tvrditi tako nešto u trenutku kad je cjelokupnost društva, više nego ikada, obilježena sredstvima i rezultatima ekonomskog rasta i kad se čini da je sposobnost razvoja i bogaćenja mjerilo koje prihvaćaju svi društveni i politički režimi?(...)Slična tvrdnja opovrgnuta je manje spornim činjenicama. Naš tip društva pokreće ekonomski rast više nego bilo koje drugo društvo. Partikularizmi privatnog života, lokalne zajednice, životne navike, sve je to razbijeno i uništeno sve većom geografskom i socijalnom pokretljivošću, širenjem reklame i propagande, kao i sudjelovanjem u politici širim nego ikada prije.”*

Rast je više rezultat zbroja društvenih faktora nego same akumulacije kapitala... rast, više nego dosad, izravno ovisi o spoznaji, dakle o sposobnosti društva da stvara novo. Bilo da je riječ o ulozi naučnog i tehničkog istraživanja, o stručnom obrazovanju, o sposobnosti programiranja promjena... Sva područja društvenog života, obrazovanje, potrošnja i informiranje, sve više pripadaju onome što se nekada moglo nazvati proizvodnim snagama.” *Razumljivo je da nasuprot takvoj situaciji nastaju obrambene reakcije; one nisu potpuno drukčije od onih koje je poznavalo naše devetnaesto stoljeće, iako je industrijalizacija uzdrmala tradicije i nasljeđa.”*¹⁰

¹⁰ Alain Toraine, Postindustrijsko društvo, Globus, Zagreb, 1980, str. 2021.

Zauzvrat, dekadencija je postala beleg našeg vremena. Uz to, ona jeste neposredna posledica propasti nade da svet može biti, makar, relativno spokojno mesto. Svetski rat je suočio ljude s konkretnošću izvesnosti o sudnjem danu. Zato je i nazvan *Velikim ratom* (do još većeg koji je planuo u periodu od 7. jula 1937. godine (invazija Japana na Kinu) do 1 – 17. septembra 1939. godine (invazija Nemačke i Sovjetskog Saveza na Poljsku). Sudnji dan više nije tek biblijska *fides religiosa*, već izvesna budućnost koja se može dogoditi već sutradan posle jutarnje kafe.

Gasne nada da je stvaralaštvo blagorodno. Uistinu, nepoverenje u druge i neverica da je stvaralaštvo autonomna pokretačka snaga pokazuju jedan smer – opadanje ustanova i beživotnost društvene akcije. Bežvoljnost. Umor pre zamaranja. Sve je, među nama, manje onih koji se kreću, misle, delaju, tragaju, pitaju i propituju. Pusta želja bez naše snage i volje da krenemo ka njenom horizontu. Star sam i iskustvo mi šapuće duboko u noć, pred san bez poćinka: Čini dobro, zlim će ti se uzvratiti – čini zlo korišću će ti se vratiti (uz uobičajeno vajkanje: čast izuzecima). Da, u ova i ovakva vremena dobro se nagrađuje zlim. No, da li su ikada vremena bila drugačija, po zlu i nevolji, od ovih? Nema ni jednog jedinog dana u vasceloj istoriji da su svanula vremena u kojima je baš svim ljudima na svetu bilo dobro. Pre će biti da je uzrok, izvorište dobrog za jednog u oseći, uskraćivanju, nesreći onog drugog.

Okrenimo toćak još jaće i brže. Ako činiš dobro drugome da bi ti se vratilo dobrim, ne činiš li dobro da bi se *tebi* uzvratilo dobrim? Takvo činjenje nije činjenje dobrog dobra radi, dobrobiti drugog radi, već je trgovina: ja tebi, ti meni. U najboljem slučaju – razmena. Pri čemu ja očekujem, izrićito, imperativno očekujem, da i meni bude dobro. Valjda se dobro čini, kao čin istinske dobrote, da drugome bude dobro. I ne tzaži se ništa zauzvrat. Ni zahvalnost.

Kada ponestane snage, kada nastupi umor ili bolest i kada dobroćinitelj zapadne u bedu i siromaštvo uzvatiće mu se (osim u retkim izuzecima), ne razumevanjem i pomaganjem, već nevericom, nepoverenjem. Prethodno darovani dobrotom će izostanak dobroćinjenja odmah razumeti kao – izdajstvo, kao nezasluženu kaznu. U ovome međuodnosu ima pravde. Dobroćinitelj se, naravno, ni u novom situaciji, ne vajka, niti srdi. Može žaliti

za tim što je zaboravljen, odbačen – ne kao dobročinitelj, već kao ljudsko biće. A tzv. nezahvalnik ostaje na svome terenu – jer, primanje dobrog dela, smatra da ga je, samim svojim postojanjem, dostojan.

U ovom času tako i čitam ove reči **Ive Andrića**: *“Srce me boli kad pomislim da postoji sad negde neka planina sa koje bih još nekoliko trenutaka mogao gledati sunce, a meni je ovde odavno zašlo.”*¹¹

Prema tome, čini se da pojmu dekadencija ne treba pripisivati ili otpisivati moralnu atribuciju. Kako bi neki rekli: dekadencija je sastavni deo dijalektike. Kao rat, kao zločin, ali i kao solidarnost, kao, dobročinjenje. *“Reč (dekadencija – dodavanje moje) se upotrebljava u raznim domenima duhovnog i društvenog života. Među prvima, ovaj je pojam upotrebio Gibon (18. v.) u delu History o f the Decline and Fall o f the Roman Empire (Istorija dekadencije i pada rimske imperije). U književnosti reč dekadencija obeležava fazu književnoumetničkog razvoja simbolizma, u Francuskoj i drugim zemljama Evrope pri kraju 19. veka (fin de siècle). To je stanje duhovnog klonuća i osećanja ruina (‘odor di morte’).”*¹²

U rečniku *Modern Social Thought* se nalazi dobro objašnjenje dekadencije. Istorijski periodi koji su označeni kao „*dekadentni*“ nude uverenje da „*život uvek počinje iznova i iznova*“. Ova ciklična vizija pojava u stvarnosti je kamen temeljac dva velika tematska kompleksa. Prvi se odnosi na „*korespondencije*“ sa spoljnim svetom, sa našim neposrednim okruženjem, sa prirodom i slično, dok drugi obuhvata različite elemente svakodnevnog života, hedonizam, skepticizam, ukratko, valorizaciju proživljenog iskustva. Osnovna pretpostavka obe varijante je priznavanje društvenog života onakvim kakav jeste, a ne onakvim kakav bi „*trebalo da bude*“. To uključuje pominjenje sa činjenicom da, sviđalo nam se to ili ne, postoji prihvatanje postojanja koje se izražava u bezbrojnim oblicima ponavljanja. Takvo ponavljanje, koje je gotovo opsesivno, način je i potvrđivanja i negiranja prolaznosti vremena. U tom smislu, ciklično ponavljanje je efikasan odbrambeni mehanizam.¹³

¹¹ Ivo Andrić, *Znakovi pored puta*, Svjetlost, Sarajevo; Prosveta, Beograd, 1986, str. 192.

¹² Odrednica: Radoslav Josimović, *Dekadencija*, u: Rečnik književnih termina, uređivački odbor Zdenko Škreb i drugi, Institut za književnost i umetnost u Beogradu i Nolit, Beograd, 1986.

¹³ Vidi više u odrednici: Michel Maffesoli, *Decadence*, u: *The Blackwell Dictionary of Modern Social Thought*, edited by William Outhwaite, Advisory Editor Alain Touraine,

Miško Šuvaković nalazi vezu između kraja jedne epohe i dekadencije. On određuje dekadenciju kao *“napuštanje utilitarnih društvenih normi uimc individualnog pervertiranog življenja i djelovanja bez moralne, etičke, političke ili religijske obaveze i odgovornosti. Epoha dekadencije je vrijeme nakon smrti boga / Boga, tj. dekadencijom se označava kraj jedne razvojne povijesne epohe. U doba dekadencije više nema ideala očuvanja tradicijskih vrijednosti ili projekata modernog napretka.”*¹⁴

Uz već rečeno, dodajem jednu misao **Teofila Gotjea** iz njegovog romana *Mademoiselle de Maupin*. Roman je objavljen u prvoj polovini 18. stoleća. Smatra se da je Gotje osnivač teorije larpurlartizma. U predgovoru, koji se može čitati i kao manifest larpurlartizma i dekadentne umetnosti, on odbacuje moralističku i utilitarnu prirodu umetnosti. Umetnost ničemu ne koristi. Ona mora samo da bude lepa. Roman Teofila Gotjea je budio radoznalost čitalaca iz dva razloga: zbog duhovitog predgovora i zbog teme, koju je većina tadašnjih kritičara smatrala vrlo nemoralnom. No, ni autor ni izdavač se nisu suočili sa krivičnom prijavom, a ni izdanja objavljena u vreme Drugog carstva nisu cenzurisana... Roman je postao obavezno štivo za estetski pokret u Engleskoj, kao i za kontinentalne tzv. dekadentne pisce fin de siècle.¹⁵ Stoga Gotjeova misao glasi ovako: *“Ne postoji ništa istinski lepo osim onoga što nikada ne može biti ni od kakve koristi; sve korisno je ružno, jer je izraz neke potrebe, a čovekove potrebe su neplemenite i odvratne poput vlastite jadne i nemoćne prirode. Najkorisnije mesto u kući je klozet.”*¹⁶

Dekadencija zapadnog sveta je bila jedna od prethodnica svetskih ratova u 20. stoleću. I to najstrašnijim ratovima u pisanoj istoriji čovečanstva. Neki istraživači ta dva rata smatraju jednim svetskim ratom, dakle ratom koji je trajao skoro tri decenije (1918-1945). Beležimo stanje dekadencije početkom 20. stoleća, koje se ovilo oko i u Prvom svetskom ratu.

Blackwell Publishing, Oxford, 2006.

¹⁴ Miško Šuvaković, *Pojmovnik suvremene umjetnosti*, Horetzky, Zagreb i Vlees & Beton, Ghent, 2005, str. 563.

¹⁵ Vidi : *Encyclopedia of the Romantic Era, 1760-1850*, Christopher John Murray, General Editor, Fitzroy Dearborn, Chicago, New York, London, 2004, str. 704. i dalje.

¹⁶ Théophile Gautier, *Mademoiselle de Maupin*, translated and edited by professor S. C. De Sumichrast, Athenæum Press, London, 1900, str. 82.

I to naročito u kulturi Zapadne Evrope. Važno je jedno objašnjenje, pa i upozorenje. ako na kulturu gledamo u njenom najširem značenju (u šta spadaju načini života i stilovi života ljudi), onda u njoj, svakako ima manifestacija dekadencije. Ali, opasno je i potpuno pogrešno ne uvideti radikalno dekadentni karakter nacifašističkih izložbi o „*degenerisanoj, dekadentnoj, izopačenoj umetnosti*“. *“Prva izložba „degenerisane umetnosti“, pod nazivom Vladina umetnost, 1918-1933, postavljena je u Karlsruheu 1933. nekoliko meseci nakon što je Hitler preuzeo političku vlast. Početkom 1936. Hitler je imenovao tribunal za čistku, koji je činilo četiri nacističkih umetnika, pod predsedavanjem profesora Adolfa Ciglera, predsednika Komore vizuelnih umetnosti Rajha. Taj tribunal je imao zadatak da pregleda sve glavne galerije i muzeje u Nemačkoj radi uklanjanja svih dela ‘dekadentne umetnosti’. Jedan od sudija, grof fon Baudisn, jasno je stavio do znanja kojoj vrsti umetnosti daje prednost: ‘Najsavršeniji oblik, najsuptilnija slika koja je nedavno stvorena u Nemačkoj, nije došla ni iz jednog umetničkog studija – to je čelični šlem.’ Žiri je uklonio 12.890 slika, crteža, skica i skulptura nemačkih i nenemačkih umetnika, uključujući Pikasa, Gogena, Sezana i Van Goga.”¹⁷*

A tek sada, posle svetskih ratova, pada realsocijalizma sa nesagledivim posledicama koje su pratile taj pad i koje nastupaju posle njega: bezbroj ratova i to uz ničim ograničene zločine; međuetničke/međunacionalne, međureligijske, međuklasni nepremostivi i opasni, ne rovovi, već kanjoni... Najjače je lomilo, a mnogima sasvim skršilo, nadu to što je postala nemoguća obnova ideje o promeni ka humanijem, solidarnijem svetu. Slomu je u značajnoj meri doprinelo propadanje socijalizma. Za pad socijalizma istorijska odgovornost, skoro sasvim, pada na savest partijskokomunističkih garnitura, koje su ostale staljinizovane ili su se restaljinizovale, koje su bile birokratizovane i korumpirane i, konačno, imperijalne i hegemonističke... Kao takve, nisu bile ni sposobne ni voljne da delaju u skladu sa brzim društvenim promenama; promenama u kulturi; ni u uslovima tehnološke revolucije; demokratskim vrednosnim imperativima... Pad je doveo do buđenja onoga što se nastojalo prevazići. Moralizatorska „kritika“, koja je u modi, neće dozvoliti bilo kakvu racionalnu artikulaciju, ali diže pozamašnu prašinu, sasvim zgodnu kao zastor oko stvarnih rabota novokomponovanih

¹⁷Louis L. Snyder, Encyclopedia of the Third Reich, Wordsworth, London & Knoxville, 1998, str. 11.

„elita“. Današnja levica je sasušena, koprcu se u mrežama usahlih ideologija i starih parola. Hoće li uspeti da kritički i kreativno sagleda svetske trendove i da, prema tome, gradi svoje demokratske, neautoritarne i otvorene strategije danas niti znamo niti vidimo. Bojim se da ni buduća generacija neće biti savremenik takve transformacije levice. Što se moje generacije tiče, zore, kojima su se puna srca nadale milionske generacije naših predaka, neće nam nikada svanuti.

Kako bi se to moglo reći? Neumoljivi ishod je *dekadencija*.

Kada kažem „*dekadencija*“ meni se u sećanje nužno vrata teme u koje su oči uprli **Rajner Verner Fasz binder** i **Alfred Deblin**. Ko je gledao Fasz binderove filmove i čitao Deblinovu prozu zna na šta mislim. A i onaj ko nije gledao njihove filmove i nije čitao njihovu prozu poštedeo je sebe mučnog suočenja sa velikom njihovom umetnošću koja ne budi nadu, koja obećava božansku mučninu i koja maestralno ukazuje da strahota i užas žeženim gvožđem žigošu ljudske sudbine u najboljem svetu od svih svetova. Odgovor na pitanje: Biti sluga u raju ili gazdovati u paklu(?) je dat i pre no što se to može pitati. A, možda treba obrnuto: Gazdovati u raju ili biti sluga u paklu(?) pa zatim povući zastore i videti iskežene čeljusti rajskih gazdi i sramnu, pervertiranu podatnost služinčadi u paklu. Ipak. Ukratko. Fasz binderov petnaestosatni film *Berlin Aleksanderplac (Berlin Alexanderplatz)* (1982) temeljen je na čudovišnom modernističkom Deblinovom romanu, epu istog naslova (1929). I Deblin i Fasz binder, svako svojim zaumnim stilom i jezikom, prate glomaznog, infantilnog bivšeg robijaša Franca Biberkopfa dok pokušava da „*postane poštena duša*“. I to usred otrovno nagrizajućeg urbanog Berlina i Nemačke iz doba Vajmara. S podjednakim cinizmom i ljudskošću, obojica, do u detalj, prikazuju ogroman, medveđi lik običnog čoveka koji se bori da preživi u opakim i strašnim vremenima. Vremenima koje niti može da poznaje, niti može da o njima išta zna. A bori se tako što roni u kriminal, što je silovatelj, što završava u zatvoru, što traži mesto u ljubavi, koja ga, na koncu, nemilosrdno odbacuje.

Celu deceniju pre no što će početi Drugi svetski rat Deblinovi junaci slute krvavi ratni vrhunski kabare. A Deblin, njihov tvorac, već zna. I vidi da berlinski kabarei, satkani od alkoholnih isparenja, bahanalija, nasilja, pro-

stitucije, svakojake razuzdanosti... i divnih kabaretskih predstava i teatra nadrealnog i strepnje prodaju ulaznice i za kabaretski samozaborav i za robove, kuršume, prskanje krvi, mrvljenje kostiju, za poslednji udisaj i izdisaj u kakvom močvarištu: „*Idemo u slobodu, napred u slobodu, stari svet mora da se sruši, probudi se jutarnji dahu. I hvataj korak, i desna i leva i desna i leva, marširaj, marširaj, idemo u rat, za nama stupa svirača sto, dobuju i zvižde, videbum videbum, jednom je dobro, drugom je zlo, jedan staje, drugi pada, jedan se ne daje, drugi tu ostaje, videbum, videbum.*“¹⁸

Dok sam, doduše davno, čitao roman i gledao film nisam bio ogorčen spram Biberkopfa. Iako mlad, uplašio sam se načina na koji, potmulo, iz podzemlja, nadire nacifašizam i zaliva svojim obilnim otrovnim opijatima kulturu, politiku, filozofiju, umetnost, školu, religiju... Nije on odmah nastupio kao diktatura, već kao parola o „*dobrobiti narodnoj*“ u metežu krize i bede koja, silinom stihije, razara, slama društvenost. Nacizam je građen mišicama ubedljive većine Nemaca (i bednih – iz nade i bogatih – iz interesa). Iznutra on tako prožima celo društvo. I odozdo i odozgo izrasta na mitskim veličinama i na mitskim vrhovima. Ali, ko od sveg srca i iskreno, bez ostatka prihvata mitove? Ne velmože. Oni su, po pravilu, ravnodušni. Mitovi su u njihovim rukama alat i i aparati. Prihvataju ih mnogi od onih sa dna, koji su bez nade, čija deca, ma kako bila nadarena, neće završiti ugledne škole i univerzitete (osim nekim čudom) i tako, bar sebe, spasiti bede... Oni nemaju ništa. Njima treba neki jak prividoslonac da bi mogli da trpe, tj. da žive. Svesni su oni privida. Ali, kada osim privida ničega nema... Tu ih je nacizam zarobio obećanim zašećerenim kuglofom. Izliva se i izliva se danas taj nacifašizam po pijaci, u autobusu, komšiluku, obdaništu, preduzeću, naciji, bogomolji, na njivi, među prijateljima... Nisam se plašio uludo. Još sam, bez krivice i zasluge, još uvek živ, pa gledam... prinuđen da prisustvujem. Fazbinder kaže da je snimio film jer je prvenstveno „*htio pokazati od čega su Nijemci – a ja stvarno jako dobro poznajem Nijemce – sazdani: kako jedna ideja poput fašizma, o kojem, smatram, još možete diskutirati, može dovesti do nečega poput nacionalsocijalizma, o kojem više nemate što raspravljati.(...) Dosta dugo traje uvod u jedan od ovih likova, dok se postupno ne razvije priča između dva muškarca. No, što se potom događa*

¹⁸ Alfred Deblin, Berlin Aleksanderplac, Laguna, Beograd, 2017, str. 498.

među njima, kako se odnose prema drugim ljudima i kako se naposljetku zajedno uništavaju vrlo je uzbudljiva priča.”¹⁹

Do 1930. godine, čak i pre 1930. godine, piše **Piter Gej**, političke podele su se produbile, a debate su postale ružne, oštre, često prerastajući u pravo nasilje. **Hitlerovo** hvalisanje septembra 1930. da će se, ako dođe na vlast, kotrljati glave, bilo je mračno, iako još nepotpuno jasno, nagovestili su sukobi na ulicama. *“U decembru 1930. godine, premijerom filma Na Zapadu ništa novo, prema istoimenom romanu Eriha Marije Remarka je još više pokrenuta desnica. Nju jepokrenuo već roman ogromnom prodajom i tiražima i ukazivanjem na to da je rat bio pakao i da su nemački vojnici izgubili rat na frontu. Nacisti su, pod Gebelsovim vođstvom, predvodili neredu uperene protiv filma, upadali su u dvorane, bacajući smrdljive bombe i puštajući pacove, i na kraju su uspjeli da film bude zabranjen... Savršeno je nevažno da li su film i knjiga, po kojoj je film snimljen, umetnička dela. Jedino pitanje je da li namerno umereni pacifistički način razmišljanja... treba i dalje da bude tolerisan... Banalnost koju svaki Nemač i svaki strani državnik izgovara u svakoj mogućoj prilici – da je mir poželjniji od rata – sada je u Nemačkoj postala zabranjena. Fašizam je ostvario još jednu pobjedu, a kukavičluk liberala, koji jednostavno ostaju kod kuće u trenucima nevolje, sada je bankrotirao. Fašizam se može pobediti samo na ulici. Protiv Nacionalsocijalističke partije ništarijâ imamo samo jednu logiku: teški bič.”²⁰*

Zato denacifikacija nije u potpunosti uspjela. Bivši nacisti su u značajnom broju opet zauzeli javne položaje. Nisu svi pobjegli pacovskim kanalima u razne krajeve sveta. Zato što denacifikacija nije uspjela u potpunosti od mnogih je Hitler odbačen jer je – gubitnik. Nije stvorio hiljadugodišnji Rajh; nije osvojio svet; nije uništio komunizam; nije rešio „jevrejsko i cigansko pitanje“; nije od Slovena načino sluge..., kako je obećavao. I kako su mu skoro svi Nemci bespogovorno verovali. I uz njih, nacifašističke kohorte, kvislinška gnezda, rasisti... što se roje diljem sveta.

¹⁹Rainer Werner Fassbinder priča radnju romana Berlin Alexanderplatz.

<https://kinotuskanac.hr/article/>

rainerwernerfassbinderpricaradnjuromanaberlinalalexanderplatz Preuzeto: 21. 3. 2024.

²⁰Peter Gay, Weimar Culture: The Outsider as Insider, Norton paperback, New York, 2001, str. 140.

Zapisujući svoja sećanja na II svetski rat, **Viktor Klemperer** (Victor Klemperer) donosi razgovore s Nemcima. Ovde dajem izjave dvojice Nemaca s kraja 1944. godine, iz Klempererovg spisa, kada je bilo belodano da je Nemačka izgubila rat: *“Ja sam samo desetar; ne razumem se baš toliko u ratovanje da bih mogao da sudim. No, firer je koliko nedavno izjavio da ćemo sigurno pobediti. A on nikada nije slagao. Ja verujem u Hitlera. Ne, njega bog neće izneveriti, verujem u Hitlera.”*²¹

(...)

*“Dvojica su bili mladi studenti iz severne Nemačke, a dvojica starijih bili stolar iz južne Bavarske i sedlar iz Štorkoa. Bavarac je o Hitleru govorio s velikim ogorčenjem, a dvojica studenata su odobravala. Tada je sedlar lupio šakom o sto. „Trebalo bi da vas je stid. Pričate kao da je rat izgubljen. Samo zato što su Ameri probili liniju odbrane!“ – „A šta ćemo s Rusima? [...] I s Englezima [...] A Francuzi?“ Napali su ga sa svih strana kako je sada minut do dvanaest i kako bi to trebalo da shvate i deca. – „Ništa ne vredi što je neko nešto shvatio, mora se verovati (kurziv – moj). Firer ne popušta, i firera niko ne može pobediti, on je uvek nalazio put kada su drugi mislili da više ne može dalje. Ne, do đavola, ne, nema tu šta da se shvata, mora se verovati. Ja verujem u firera.”*²²

Sećajući se dela Deblinovog i Fazbinderovog, vidimo: dobri Bog je, kao i uvek, uspeo – ljudi se ne razumevaju niti međusobno, niti sami sa sobom. Zato im ostaje samo nada u božansku pravdu. A čovek je pokazao da je bio i ostao jedini gospodar. Potpuno slobodan da može da čini šta god hoće?! **Markiz de Sad** (Donatien Alphonse François, Marquis de Sade) je odlično razumeo bît istorije sveta: *„Ono što je ovdje zločin često je vrlina nekih stotinu milja dalje, a vrline bi na drugoj Zemljinoj polutki, obrnuto, doista mogle za nas biti zločini. Nema strahote koja nije bila uzdizana u nebesa, ni vrline koja nije bila kažnjavana.”*²³

²¹ Viktor Klemperer, LTI. (Beležnica jednog filologa) Istina o jeziku nacista, TANJUG, Beograd, 2006, str. 135.

²² Isto, str. 136.

²³ Markiz de Sade, Filozofija u budoaru, str. 67.

I tako, neka od tih biblijskih plemena, zamršenih jezika, doglavinjaše u ove naše krajeve. I odmah orno krenuše da primenjuju božanski nauk: da se na nepoznatog na horizontu ima gledati kao na neprijatelja na horizontu; da se tuđe žene, deca, letina i stoka mogu noževima i buzdovanima otimati i u roblje metati... **Alber Kami** (Albert Camus) se seća svojih *Pisama nemačkom prijatelju*, pisanih u vreme rata, pa mu pomalo zazimi, onako niz leđa: *“Rekli ste mi: ‘Veličina moje zemlje je iznad svega. Dobro je sve što doprinosi njenom ostvarenju. U svetu koji je izgubio svaki smisao, oni koji kao mi, mladi Nemci, imaju sreću da smisao nađu u sudbini svoje nacije moraju za to da žrtvuju sve.’... ‘Ne’, odgovorio sam vam, ‘ne mogu da verujem da sve treba potčiniti cilju koji smo sebi postavili. Ima sredstava koja se ne mogu opravdati. Želeo bih da mogu voleti svoju zemlju a da istovremeno volim i pravdu. Nije mi svejedno u čemu će biti velika, da li će to biti u krvoproliću i lažima. Želim da je učinim velikom dajući svoj doprinos pravdi.’ Na to ste mi rekli: ‘Pa vi onda ne volite svoju zemlju.’”²⁴*

Zaskri samo na tren, pa brzo utrne pitanje: Hoće li Srbija i njena kultura stvoriti svog Deblina? I tako, dok iza brda, prvog perivoja hiljade ne-naoružanih ljudi, dece, žena umire i gine u stravičnoj agoniji, dok izbeglice nemo tonu u morske dubine... na granicama ka turističkim rajevima stoje kolone automobila u kojima nervozni, zajapureni, oznojeni turisti proklinju sudbinu trpeći zaparu i jaru letnjih dana. Muče se ne bi li se dokopali morskog žala i lagodne turističke razbibrige. A kad se vrate svojim kućama, svojim prijateljima i rodbini će, uz snimke sa mobilnih telefona, pripovedati kroz kakve su tantalove muke morali da prođu. Slušaoci će ih slušati puni razumevanja i, recimo pomodno, empatično.

Prva nocija. Hrđanje sjaja

No, da vidimo madalje nekoliko naših namera, sitnih odseva koji sleduju posle ogromne i davne biblijske omame. Reč je o našim sićušnim samozvancima i njihovim „božanskim primislama“ i „delima“ u zaturenom srpskom ćorsokaku. Humanizam je izgubio sjaj i privlačnost, zato što, osim moralističkih, ne daje odgovor na teška pitanja. Sa tako teškom neizvesno-

²⁴ Alber Kami, *Pisma nemačkom prijatelju*. Prvo pismo. Clio Beograd, 1998, str. 23.

šću se čovek do sada nije sreo. Vidim još jedan razlog. Humanizam nije profitabilan. Nasilje jeste. U svim manifestacijama – od masovne kulture, preko politike, religije, kriminala, međunarodnih odnosa... nasilje, antihumanizam odbacuje najvišu profitnu stopu. Tržišni fundamentalizam (*time is money*) – najmoćnija religija, politika, ideologija...

U nasilju se uživa. O svom doživljaju nasilja i zločina je pisao **Vilijam Brojls**. Služio je kao marinac u Vijetnamu, a docnije je postao glavni urednik magazina *Njuzvik*. U *Eskvajeru* je objavio tekst o tome zašto ljudi vole rat. Našavši se, u jednoj ratnoj prilici pred jamom punom mrtvih Vijetnamaca, on je iskren. Nije on mrzeo mrtve Vijetnamce kao neprijatelje, niti je osećao pobeđnički, osvetnički damar. Uživao je u *estetici smrti*. Dakako, niti njegovo mišljenje, niti njegovo osećanje se ne mogu uopštavati. Ali, u njegovim rečima, u njegovom doživljaju leži jedna zastrašujuće indikativna nota: *“A ja – šta sam uradio, suočen s ovom zverskom scenom? Osmehnuo sam se. Bio sam ispunjen blaženstvom. To je bio još jedan od trenutaka kada sam stajao na ivici svoje ljudskosti. Gledao sam u jamu i voleo ono što sam video tamo. Prepustio sam se estetici koja je bila odvojena od te ključne osobine saosećanja koja nam omogućava da osećamo patnje drugih. I video sam užasnu lepotu tamo. Rat nije samo duh ružnoće, što on svakako jeste. Đavolje delo. Ali, dajmo đavolu što mu pripada. To je takođe stvar velike i zavodljive lepote.”*²⁵

Posle ponovnog čitanja Brojlsovog teksta, meni se čini da je on, ipak, bliži slavljenju smrti poput onoga u arapskoj poeziji. Jer, smrt, u našim očima i u našoj duši jeste sastavni deo života. Prema tome, ona je sastavni deo života i onoga koga slavimo i čiji život poštujemo. Ali, kako slavimo umrlog? Arapska pokazija o o junaku kaže da su njegov duh i mudrost iznad fizičke snage i junaštva. Ako je tako, ukazuje na naznake i nedorečenost svajijeg života, zato što nedorečenost i naznake traju u hode ka (neizglednoj, nedokučivoj) istini. Da, ka trajanju bez kraja. Smrt nikoga i ništa ne otkida od nas, kao što ni nas neće baciti ni u šta. Nije to reč o zagrobnom, već o

²⁵ William Broyles Jr., *Why Men Love War*, Esquire, New York, November 1984. <https://www.esquire.com/newspolitics/news/a28718/whymenlovewar/> Preuzeto: 24. 6. 2024.

Ovaj iskaz Vilijama Bojlsa vidi i u: Paul Oppenheimer, *Evil and the Demonic: A new Theory of Monstrous Behavior*, New York University Press, New York, 1996, str. 79.

trajanju. Ističe ovo: *“Ipak, prisećanje na časnu, herojsku prošlost pokojnika, na njegovu fizičku snagu i viteška dela prati mnogo važnije sećanje na njegove mentalne i duhovne osobine, kao što su plemenit duh, mudrost, inteligencija, vredan i bogat govor, te uzvišena poezija. Pronicljivost i intelektualne odlike uma pokojnika nadmašuju njegove fizičke (animalističke) osobine”*. (Kurziv – moj)²⁶

Prema uticajnom mišljenju na Zapadu, pak, oružje je – lepo. I to kao predmetnost koju u ruku može uzeti svako, o čijim unutrašnjim osobenostima i ne mora ništa da se zna. Niti ikoga moraju da interesuju. Da li se radi o suptilnom razlikovanju, a i međusobnom dopunjavanju arapske poetike i zapadnjačkog racija? *“Umetnost i rat su vekovima bili povezani kao umetnost i religija. Srednjovekovni i renesansni umetnici su nam dali katedrale, ali su nam dali i ratne oklopne skulpture, mačeve i muskete i topove velike lepote, umetnost koja se prinosila bogu rata sa poštovanjem... Ljudi vole svoje oružje, ne samo zato što pomažu u čuvanju života, već iz dubljeg razloga. Oni vole svoje puške i svoje noževe...”*²⁷

Oružje je moćnije – i stvarno i simbolično – i od skupova reči poput, recimo, *„kritičko mišljenje“*; *„čovjek kao samooslobođeni emancipovani, subjekt“*; *„moral i socijalna pravda“*; *„kosmopolitizam i ekologija“*; *„sekularnost kao supstitut religijske ortodoksiji“*; *„demokratija i parlamentarizam“*; *„ljudska prava“*; *„rod i pol“*, dok su žene i u stvarnosti i sistemski i tradicionalističkim kulturno podređene; *„liberalizam i politika jednakih šansi“*; *„sloboda izbora“*; *„političke partije“*; *„civilni sektor“*; *„nacija“*; *„država“*... su tek *banderole, fraze*. Banderole su dok se hiljade i hiljade izbeglica i njihove dece, u bekstvu pred pomahnitalim naoružanim formacijama dave u morskim dubinama; dok deca u Ukrajini i u Palestini ginu zarad sumanutih egoizama sumasišavših političkih, klerikalnih, kriminalnih geopolitičkih egoizama; dok u dalekoj Aziji deca danonoćno, za dolar, kroje i prave fancy patike i pomodarske odevne predmete; dok ljudi u Angoli, Mozambiku svojim životima grebu za dijamantima za bednu činiju obroka; dok se be-

²⁶ Nayef Ali. AlJoulan, *Aesthetic Dying: The Arab's Heroic Encounter with Death*, Canadian Social Science, Quebec City, 6 (2010), str. 32.

²⁷ William Broyles Jr., Navedeno delo.

skućnici valjaju po dokovima i parkovima velelepni metropola; dok radnici Yure u Leskovcu moraju da mole za slobodni minut da odu u toalet... *“Godine 1993., jedna upečatljiva fotografija privukla je pažnju sveta. Slabo i gladno se dete srušilo na zemlju, a lešinar je vrebao u blizini. Ova snažna slika je postala oličenje razorne gladi u Sudanu. Takođe je u centar pažnje postavila autora, južnoafričkog fotoreportera Kevina Kartera (Kevin Carter; 1960-1994 – dodavanje moje). Međutim, Karterova iznenadna slava je skrila njegov unutrašnji nemir. Samo nekoliko meseci kasnije, na vrhuncu svoje karijere, oduzeo je sebi život.”*²⁸

Deset godina docnije Sudan razara građanski rat. Od krize gladi pati najmanje 20 miliona ljudi. Rat u Sudanu je samo jedan od brojnih ratnih sukoba u „nezanimljivoj“ delu sveta, koje je svetska javnost zaboravila čim su ratni sukobi počeli. Pokazuje se iz dana u dan: sve „lepe“, slatkorečive ideološke ban-derole su cinizam koji vrišti i sikće. Onima koji pate, te reči su prazne i ne znače ama baš ništa. Te su banderole cinična uvreda, bačena u lice milijardama koji pate. Ne znače ništa, jer se ni jedno od ovih „načela“ ne odnosi na njih (osim u ispraznim govorima raznih „demokrata“, demagoga, političara, vođa, careva i kraljeva, predsednika partija i država...). Ni jedno od ovih „načela“ nevoljnicima ne garantuje niti jedno pravo – ni pravo na život. Iz ove perspektive gledano, ta „prava“ ne postoje, jer ne štite ni život većini ljudi u svetu. A i većina onih, koji ih izgovaraju u „učenoj“, „pravedničkoj“, „borbenoj“ ... pozi, flertujući sa publikom pred kamerama.

Nikako na kraju, ali poštovanje zaslužuju oni koji, bez halabuke i samohvale, samozatajno i neodstupno delaju da se ogromna patnja umanja, makar za gram. Ne tvrdim da parole i banderole nemaju izvesnu mobilizatorsku moć. Imaju. Pokreću mase. S vremena na vreme. Ali, ta moć nije moć koja vodi ka nadilaženju, ka rastvaranju nehumanog u postojećem, već ona hoće da „radikalno“ „popravlja“ nepopravljivo. Jedanaesta teza je tek labavo prišivena zakrpa na stegu postmodernog zastupanja statusa quo – jer ništa se više (zasad) ne rađa u temeljima kulture što bi bilo čovekova nova

²⁸ Mohammad Aftab, The Life and Legacy of Kevin Carter. Truth, Trauma, and the Power of Photography, Jan 6, 2024.

medium.com/@aftab4092/thelifeandlegacyofkevincartertruthtraumaandthepowerofphotography071ac89a4a3c Preuzeto: 1. 5. 2024.

Ideja. Već je postalo banalno: „nema više velikih narativa“. Ali ima velikih muka. Pa, i ne mora da ih bude. Jer, čemu *ikakav narativ bez temeljne Ideje*? No, i to o narativu, jeste ideologem. Ali, to jeste i istina. **Frederik Džejmison** dodaje: *“Prvi i najočitiji je nastanak nove vrste svedenosti, ravnine ili plitkosti, nove vrste površnosti u najbukvalnijem smislu, možda vrhunskog formalnog obeležja svih postmodernizama na koje ćemo imati prilike da se vratimo u drugim kontekstima.”*²⁹ Nekoliko stranica dalje, Džejmison se vraća istoj temi: *“Modernistički stilovi postaju postmodernistički kodovi. A da je ogromna proliferacija društvenih kodova danas u profesionalne i disciplinske žargone (ali i u oznake afirmacije etničke, rodne, rasne, verske i klasnofrakcijske privrženosti) takođe politički fenomen, problem mikropolitike dovoljno pokazuje. Ako su ideje vladajuće klase nekada bile dominantna (ili hegemonistička) ideologija buržoaskog društva, danas su napredne kapitalističke zemlje polje stilske i diskurzivne heterogenosti bez norme. Bezlični gospodari nastavljaju da stvaraju ekonomske strategije koje ograničavaju naše postojanje, ali više nemaju potrebu da nameću svoj govor (ili od sada nisu u stanju); a postpismenost kasnog kapitalističkog sveta odražava ne samo odsustvo bilo kakvog velikog kolektivnog projekta već i nedostupnost samog starijeg nacionalnog jezika.”*³⁰

Čini se da **Antonio Gramši** dobro pokazuje šta su *velike ideje*. *“Velike ideje i neodređene formule. Ideje su velike ako su ostvarljive, to jest ako razjašnjavaju jedan stvarni odnos koji je prisutan u izvesnoj situaciji, a razjašnjavaju ga ako konkretno ukazuju na proces postupaka kojima organizovana, kolektivna volja obelodanjuje taj odnos (stvara ga) ili ga, obelodanjujući ga, uništava, zamenjujući ga. Brbljivi tvorci velikih planova, takvi su upravo zato što u „iznetoj ideji“, „velikoj ideji“ ne umeju da uoče veze sa konkretnom stvarnošću, što ne umeju da uspostave stvarni proces sprovođenja u delo.”*³¹

²⁹ Fredric Jameson, *Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism*, Duke University Press, Durham, 1991, str. 9.

³⁰ Isto, str. 17.

³¹ Antonio Gramši, *Filozofija istorije i politike, Slovo ljubve*, Beograd, 1980, str. 95.

Ali, naše pitanje se sada usložnjava. Koliko mi je poznato o tome se kod nas nije temeljno i dugoročno razmišljalo, a nije se ni dugoročno i strpljivo istraživalo. Proces koji su oblikovali političku i socijalnu konfiguraciju Evrope (preciznije, Zapadne i Srednje Evrope) na ovim našim meridijanima su imali blede odbleske ili su bili nametani bajonetima tuđih vojski. Primera radi, renesansa je imala odjeka samo u Dubrovačkoj republici; tekovine građanskih revolucija, posebno Francuske građanske revolucije, imale su svoj pandan zahvaljujući tome što je Napoleon I Bonaparta osvajao severozapadne južnoslovenske krajeve početkom 19. stoleća; pandan u snažnim procesima nastajanja i ujedinjavanja nacija, kao što je to bilo u Italiji, Nemačkoj...; potom u revolucionarnom periodu sredinom 19. stoleća... Ovi procesi su uticali na manjeviše formiranu romantičnu svest o nužnom jedinstvu Južnih Slovena.

Te emancipatorske ideje i procese su, kod nas, obesnažile i obesnažuju ravnodušnost puka, arogantna pomodnost tzv. elite, ali i prepredenost vlasti, koja je uvek identična samoj sebi – u kapitalizmu, u nacišovinizmu, u realsocijalizmu, u liberalistvujušćem demokratizmu... Pa, zašto? Zato što je malograđaninu, filistru udenuta u uvo gruba i sirova reč da je on stabilni stub društva – koruptoidna tzv. srednja klasa. Sve tiše, ali još uvek huji vapaj **Vladimira Majakovskog**: „*Kako u njihovo debelo uho utisnuti blagu reč?*“³² A on, srednjeklasni malograđanin, je konformista, komodifikuje se prema svakodnevnim proglasima i razglasima sa tzv. medija. Iako, kadkad, prezire gazdu, on je celoga života prestravljen – kao zec koji se svakodnevno suočava sa gladnim kurjacima. Bezizlazno, zarad partijske reklame, sujeverja, verske zadrčnosti... on se manično plaši jedne stvari. Plaši se tvrde i bezdušne nauke. Plaši se čak i zdravorazumskog mišljenja. Čak i svoga sećanja. U sudaru sa ozbiljnom knjigom (nije svaka ukoričena štampana hrpa papira knjiga) i hladnim argumentom može samo da skrši tvrde predrasude i stereotipe, koji su mu skoro jedini koordinatni sistem za kretanje niz vreme i prostor. Jedna od mentalnih ortopedskih poštapalica, koja se može čuti je da je „*narod uvek u pravu*“ i „*da je narodna mudrost*“ iznad svake druge mudrosti. Tom neznačkom odbrambenoagresivnom gardu podilaze po-

³² Владимир Маяковский, Облако в штанах, Государственное издательство художественной литературы, Москва, 1955, str. 192.

litičari, obezbeđujući sebi privrženost masâ, ergo, utkane glasove u njihove političke karijere – i komfor, urešen neodgovornošću. Zato je politički pod-sistem sve više emancipovan od društva i konstantno gubi poštovanje kod sve većeg broja ljudi.

Centri moći, sa druge strane, grade strategije, kojima treba sape-ti (čak prigušiti) potrebu za slobodom, autonomijom društva. Ni jedno sredstvo nije zabranjeno da se to čini. Uudara se po slobodnom duhu re-ligijskom ortodoksijom, „*dualnim obrazovanjima*“, „*bolonjskim procesima* (na naš način)“, korumpiranjem, partijskom kontrolom zapošljavanja ali i strašenjem inteligencije... **Nadežda Mandeljštam** (Надежда Яковлевна Мандельштам) opisuje takve mučke udare: *“Studenti su dobili zadatak da uhode profesore. Uzajamno prožimanje zatvora i spoljašnjeg sveta popri-milo je krupne razmere. U bilo kojoj instituciji, posebno na univerzitetu, ima mnogo ljudi koji su karijeru započeli ‘unutra, u službi’. Oni su prošli sjajnu obuku pa su njihovi pretpostavljeni bili spremni da im daju unapređenje na bilo koji položaj. Nakon što odu na ‘studije’, dobijaju razne vrste unapređe-nja i privilegija, pa ih često zadrže na postdiplomskim studijama.*”³³

Zar i danas, u „*kontrakomunizmu*“, nije isto tako? Ili, bar, slično? Nadežda Mandeljštam je imala u vidu staljinizam. Ali, opisala je univerzalnu pojavu u neslobodnim društvima – denuncijanstvo, doušništvo. Boljševiz-am, nacizam, fašizam, diktature i autokratije od bilo koje vrste... imaju jed-nu opštu značajku. Evo, stigli smo u vreme totalne kontrole i nadgledanja. Naravno, zahvaljujući ogromnom tehnološkom napretku. Danas čovek i ne mora da bude baš lojalan, ali će njegovi stavovi, reči, postupci i ponašanje biti uredno arhivirani u državnim i paradržavnim arhivima. Čak, verovatno i u sistemima, koji sebe nazivaju demokratskim, on neće biti podvrgnut ogo-ljenoj torturi i nasilju (osim ako je baš nužno). Ali, predočeno je tom malom čoveku da će, ukoliko ne peva horski, kako bi Rusi u staljinizmu rekli, „*tamo gde treba*“ on biti ubeležen. A, ako i dalje bude bio „*mimo sveta*“ nekako će osećati da je sve usamljeniji, da komšije sa njim razgovaraju uljudno, ali ne-kako površno i nezainteresovano – recimo, o tome kakvo je vreme danas. Videće da na poslu neke kolege lakše i brže napreduju, iako nisu sposobniji,

³³ Надежда Яковлевна Мандельштам, Воспоминания, том I, Книга, Москва, 1989, str. 31.

vredniji, obrazovaniji... od njega. Dojučerašnji prijatelji će ga sve ređe pozvati telefonom. A tek kada se suoči sa imperitivnim kompanijskim zahtevom (koji, najčešće, mora i da potpiše) da bude uvek lojalan kompaniji i da u javnosti ne govori „*ono što ne treba i ono što loše utiče na ugled kompanije*“. Uzrečica „*nisam ovlašćen da dajem izjave*“ je svakodnevna i izriče se bez imalo nelagode. U životnom metežu i jurnjavi „*od jutra do sutra*“ neće nikako shvatiti da ga je svezao mnogo delatniji, efikasniji neostaljinizam ili čak, protostaljinizam. Zbunjeniji je tim pre što o staljinizmu ne zna ništa ili zna vrlo malo i pogrešno iz „*informacija*“ sa medija ili sa interneta.

Ukratko. Biti lojalan znači pristati na život u regulisanom i kontrolisanom društvu. S tim da je regulator i kontrolor jedna anonimna, otuđena figura. Pristajemo na mehanizam, koji nazivamo sistem, koji niti gradimo; koji niti možemo niti smemo aktivno da dovedemo u pitanje. Demoratska debata i demokratski izbori (ne samo političkih, partijskih aktera) su tako koncipirani da, niti senkom, ne mogu da egzistiraju izvan ograđenog kontrolisanog i regulisanog ppolja. I u prostornom i u misaonom pogledu.

Otuda sledi: *“Iz perspektive vlasti, idealno bi bilo kada bi samo činjenje nasilja bilo dovoljno da se oni koji ga trpe tretiraju kao nasilni – tj. kao legitimne mete. Pogledajte samo kako policajci redovno optužuju ljude koje hapse za nasilje koje su sami počinili nad njima.”*³⁴ Pa, kada se ovome doda birokratski nalog za upražnjavanje „*političke korektnosti*“. Kao da pristojnošću, porodičnim vaspitanjem, kultivisanošću, obrazovanjem... nisu poodavno uspostavljene norme korektnog opštenja. Davno je bilo, no pamtim – u školi su učitelji i učiteljice davale brošure pod naslovom *Lepo ponašanje*. Tu je bila zapisana preporuka đacima, roditeljima, bližim rođacima, braći i sestrama, komšijama i njihovoj deci da organizuju, tamo gde žive, mala takmičenja u lepom ponašanju. Bila su tu i neka pravila o tome kako organizovati takmičenja i učenje za za takmičenja. Lepo i veselo smo se igrali – i deca, a i odrasli. Moglo je to jer su i porodični, komšijski, rođački, drugarski život... bili oslonjeni na kulturu solidarnosti i saosećajnosti. U kvartu smo se skoro svi međusobno poznavali, družili i priskakali u pomoć kad je

³⁴ Nelegitimitet nasilja, nasilje legitimeteta

<https://crimethinc.com/2021/11/29/nelegitimetnasiljanasiljelegitimeteta#fnref:1>
Preuzeto 10. 11. 2024.

trebalo. Danas čak i u porodici, ljudi održavaju površne, „korektne“ veze, čuvajući, usput, ljubomorno, do paroksizma, „pravo na privatnost“. Dakle, pravo na osamljivanje, nepoveravanje, ćutanje... Zajednički život nije „in“. Uprkos grdnom savetodavnim salavama psihologa praktikanata na medijima. Life coaching, individual coaching, family coaching, business coaching, corporate coaching... iza svakog ćoška, a ljudi sve otuđeniji, nekultivisaniji... Nezadovoljniji. Za razliku od naše prepotopske, spontane i besplatne igre, bez ograničenja u vremenu i u okrilju slobodne mašte u lepom ponašanju, danas se svaki coaching mora dobro platiti, mora se upražnjavati po strogim pravilima, marševskim korakom, takoreći – kao u kasarni.

I, eto tako, zauzvrat, birokratski i suvo sročena pravila „političke korektnosti“ nikako neće uticati na čoveka da slobodnom voljom, igrom, bude kultivisan. I da se oseća sasvim dobro zbog toga. *“U razvijenoj industrijskoj civilizaciji prevladava ugodna, uhodana, razumna, demokratska nesloboda. To je znamen tehničkog progressa. Zaista, što može biti razumnije nego obuzdavanje individualiteta u mehanizaciji društveno potrebnih, no bolnih izvedbi; koncentracija individualne inicijative u efektivnije, produktivnije korporacije; reguliranje slobodne konkurencije među nejednako opremljenim ekonomskim subjektima; ograničenje prerogativa i nacionalnih suvereniteta koji koče internacionalnu organizaciju sredstava.”*³⁵

Osetiće on lagano da nekako baš i ne pripada sredini u kojoj živi. I krenuće da se mučno samopreispituje: „nisam li baš ja nepodesan za društvo?“ Ima nekoliko turcizama, kojima se u svakodnevnom životnim prilikama predovačavaju i objašnjavaju ovakve situacije: „davljenje pamukom“, ili, kako **Olga Zirojević** navodi: „Piti (sisati, vaditi) kome krv (dušu) na pamuk – na fini način stalno, smišljeno mučiti, kinjiti koga (‘Nama ovdje piju dušu na pamuk’).“³⁶ A kada te uguše ili ti isisaju krv svejedno ti je da li je to učinjeno na politički korektan način, pamukom, budakom, sekirom, kuršumom...

Moderna Evropa, da se ne smetne s uma, ipak baštini tekovine prosvetnog apsolutizma (Austroougarska, Francuska, Prusija...). Dobar

³⁵ Herbert Marcuse, Čovjek jedne dimenzije: Rasprave o ideologiji razvijenog industrijskog društva, Veselin Masleša, Sarajevo, 1968, str. 21.

³⁶ Olga Zirojević, Pamuk, Republika, Beograd, 402405 (2007).

evropski primer nalazimo u pasusu jednog od pisama u prepisci **Fridriha II Pruskog**, poznatijeg kao Fridrih Veliki, treći kralj Pruske, sa **Fransoa Mari Volterom**, najznačajnijim predstavnikom epohe prosvetiteljstva. Kralj Fridrih kaže: *“Moje glavno zanimanje je borba protiv neznanja i predrasuda u zemlji u kojoj me je nesreća rođenja dovela na vlast, [moram] da prosvetlim umove, negujem moral i učinim ljude srećnim koliko to odgovara ljudskoj prirodi i koliko mi to dozvoljavaju sredstva kojima raspolazem.”*³⁷

Nije, stoga, reč pesnika **Abdulaha Sidrana** tek banalni sentimentalni i nostalgični uzdah za Jugoslavijom: *“Političkim jezikom, jasno je da je to bila socijalna država, garantovan minimum ljudskih prava, kao što su obrazovanje i zdravstvo, a ovo je sada, u odnosu na to, fašizam, to nije ni neoliberalizam, ni bilo šta. Dakle, Jugoslavija je u tom smislu bila i biće sve bolja i bolja, mrtva kobila, ali iz dana u dan je sve bolja i bolja.”*³⁸

Druga nocija. Ravnodušnost

Političko ponašanje, kao društvenost „slobodnog“ čoveka, a koja se ukazuje kao – biti ravnodušan, je u stvari realkultura, tj. kalkulacija, današnjice. Naravno, uz to je poželjno da se bude i blaziran.³⁹ Blaziranost je, kao svaki pomodni detalj, dostupna (i očekivana) onima koji mogu da uživaju u nadmenoj visokoparnosti ekskluzivnih i statusnih stilova života i položaja. To se se stiče prostim, jednostavnim i efektivnim postupkom – bezuslovnom podatnošću partijskopolitičkom glavešini. Narodski, odvajkada se to zove *matrapazluk*.

Kada se ovde kaže „slobodan čovek“, očigledno je da se ne misli na slobodnog čoveka, kao takvog. Blazirana ličnost je slobodna u tome da može da bira simbole koji ukazuju na njen „ugled“, položaj i uticaj. Može da bira je „prodaje“ svoje usluge kakvom moćnom autoritetu. A povrh toga,

³⁷ Giles MacDonogh, Frederick the Great: A Life in Deed and Letters, St. Martin's Press, New York, 2000, str. 341.

³⁸ Abdulah Sidran: Jugoslavija će biti sve bolja jer je naša realnost sve gora i gora, Sloboden pečat. Skopje, 16. 2. 2023.

³⁹ Blaziran, [nem. blasiert, fr. blasé] 1. koji je zasićen životom i životnim uživanjima, kojemu je sve dosadilo, otupeo. 2. koji glumi ravnodušnost, zasićenost, umišljen, naduvan. Ivan Klajn, Milan Šipka, Veliki rečnik stranih reči i izraza.

u svakoj javnoj prilici demonstrira potpunu lojalnost i podaništvo. I to tako kao da se radi o njenom najdubljem osećaju i veri u nepogrešivost moćnika. Za to je nagrađen luksuzom, zakonskom nedodirljivošću. Takvi su agresivni ukoliko se suoče sa nepoverenjem okoline. Dovoljno je pogledati naše partijske i državne funkcionere, njihovo činovništvo, podatnu estradu... uz apsolutni nedostatak lične i slobodne inicijative.

Okrutnost, koja njih ni ogrebat i neće, za njih je vrlina, ideologija, stil, moda, spektakl...

Za sve, osim za dvorske „*patriote*“, rat je patnja. Rat je besmisao. *Ahmet Huseinović*, Rom, je govorio o svom životu u vreme nemačke okupacije u Nišu za dokumentarni film, koji sam snimao zajedno sa mladim **Damirom Barčićem**. Završio je svoj iskaz izgovarajući: *“Bilo je patnja život, sine. Patnja je život bilo. Za vreme okupacije patnja je život bio. Patnja je život, patnja je život. Trebao sam da budem odavno pokojni. Ovaj život, poklonjen mi je.”*⁴⁰

Iako je Ahmet Huseinović izgovorio ove reči pre skoro dve decenije, meni se njegov glas i njegove reči uvek vrata kada god čujem uspaljene, naglašeno teatralno patetične, neodgovorne i egoistične „*patriote*“. Isto to kaže učesnik u Drugom svetskom ratu, razvodnik **Kliford Everton**, u drugom dokumentarnom filmu: *“Ne govorim u ime vojske, ili o čemu se radilo. Samo sam vam dao opšti uvid u naše stanje. Pojedinačna borba sa bajonetima, ručnim granatama, to je rat. To je rat.”*⁴¹ Suze, pokriva oči rukama, prstima; bezglasno jeca, plače. Toliko: To je rat. Smrt i patnja. Ništa osim toga. Podjednako istovetno o ratu govore tzv. obični ljudi (dvojicu sam gore citirao), govore i mislioci od pera. Čujmo, takođe, dvojicu: „*Zašto me ubijate? [– kad ste nadmoćniji? Ja nemam oružja] – „Nego šta! ne stanujete li*

⁴⁰ Akava trajo, si mange dindo – Ovaj život, poklonjen mi je: o životu niških Roma u vreme okupacije, dokumentarni film, scenario Đokica Jovanović, režija Đokica Jovanović i Damir Barčić, RTV „*Nišava*“, Niš, 2007.

⁴¹ L. Cpl. Clifford Everton: 1st South African Infantry Division. Razvodnik Kliford Everton: Prva južnoafrička pešadijska divizija. World War II: The Price of Empire, 2015, Documentary, directors Michael Cove, Oliver Waghorn, Producers Michael Tear, James Sutherland Distributor Flame Production, Sydney, 2015. Emitovano na: Viasat History, SBB EON TV, 26. 6. 2021.

vi s one strane vode? Prijatelju, kad biste stanovali s ove strane, ja bih bio ubica, i bila bi nepravda ovako vas ubijati; ali pošto stanujete s one strane, ja sam junak i to je pravo."⁴²

*"I: Jedna Nodenova priča: nemački oficir na vidiku s druge strane Rajne gleda na francusku obalu sa lornjonom. Francuski poručnik komanduje svom čoveku da ga obori. Čovek odbija. 'Zašto?' – 'To je čovek. Nije mi učinio nikakvo zlo. Neću da čoveku oduzmem život nizašto'. Oficir komanduje drugom vojniku (bila su samo dvojica), koji isto tako odbija. Onda im on kaže: 'Pa, dobro, pucajte obojica, tako nećete znati ko ga je ubio'. Oni pucaju, i oficir pada."*⁴³

A kad grmljavina pogibijâ utihne, kad duše narodne grcaju od tuge i beznađa, onda sine veliki trenutak. Matrapazpolitikant se javlja, obasjan svom svojom blasfemnom svetlošću. Poniženi, životno ucenjeni glađu – jad i beda mu se klanjaju. Nisu oni čitali **Miroslava Krležu**. Naravno da nisu. Jer, dovedeni su tamo, gde je tanjir čorbe istinski važniji i vredniji od svih tomova Krležinih knjiga. I, uopšte, od svih tomova knjiga ikada napisanih. I nikada, za svojih života, u nemoći svojoj sapetoj tugom i mukom, neće pročitati ovo, o čemu u svojoj mucu znaju i osećaju više no bilo koji spisatelj: *"Čovječe, sjeti se da si ravan onome pred kime se ponizuješ, i ne ponizuj se! Hodaj uspravno, ne plači pred tuđim vratima, jer iza tih vrata za tebe nema nikoga (kurziv – moj)..."*⁴⁴

A i što bi čitali? Da ponovim drugim rečima, kad svu Krležijanu, od-vajkada i od kad za sebe znaju, na raspuklim leđima nose. Strašna i tačna je i ova misao **Nadežde Mandeljštam**: *"Što su ljudi siromašniji, njima je lakše vladati. Raduju se mrvicama sa gospodarevog stola. Glad je odličan organizator jednoulja i poslušnosti (kurziv – moj)."'*⁴⁵

⁴² Paskal, Misli, 1, BIGZ, Beograd, 1980, str. 123.

⁴³ Žan Pol Sartr, Beleške o ludoriji rata, Svjetlost, Sarajevo, 1989, str. 37.

⁴⁴ Miroslav Krleža, Gospoda Glembajevi, Europapress holding, Zagreb, 2008, str. 48.

⁴⁵ Надежда Яковлевна Мандельштам, Воспоминания, вторая книга, YMCAPress, Paris, 1983, str. 268-269.

Treća nocija. Pomama

Naizgled, neobična je pomama za zločinom, razaranjem, otimanjem i pljačkom, za „*epskim*“ razmerama stradanja i patnje, kada se radi o neprijatelju ili „*neprijatelju*“. A kada mučni i krvavi pir prođe nastaje zgražanje i zapomaganje upravo onih što su bili omamljeni zločinom i razaranjem. Ori se preko njihovih TV stanica i štampe povazan dreka, larma o tome da „*mir nema alternativu*“; „*da oni hoće iz sve snage dijalog sa jučerašnjim neprijateljem, ali on, podmukao, neće*“... Najstrašnije je svakodnevno bogorađenje da „*treba da se okrenemo budućnosti, jer se od prošlosti ne živi*“. Za takvo pranje ruku ni u kakvoj perionici se ne može smučkati sapunska kaša.

I ne samo to. U toku demonstracija zbog ukradenih izbora 1996/97 demonstranti su često izvikivali parolu, obraćajući se policiji: „*Idite na Kosovo!*“. Nije ovde utkan samo nacionalistički sentiment. Već se kazuje da vladajuća garnitura jeste gubitnička. Izgubila je sve ratove „*za srpstvo*“ u ratnom razaranju Jugoslavije. A evo, slutilo se tada, izgubiće i Kosovo. **Slobodan Milošević** je morao da ode s vlasti, pored ostalog, i zbog toga što nije činio više od onoga što je inače činio na nacionalističkom planu. Morao je da ode jer je gubitnik. Miloševićeva politika gubitničke nacionalne homogenizacije je dobila novostaro ime: preodevena je u drugu maskirnu uniformu sa drugačijim šarama, u „*srpski svet*“.

Inače, u poglavlju o „*homogenizaciji naroda*“, kao okosnici njegove nacionalne politike, Milošević u knjizi *Godine raspleta* daje manje od jedne stranice. Osim parola, kojima se zamagljuje stvarni motiv homogenizacije, koja je vrhunila u militarizaciji, mržnji prema „*njima*“, ratnom razaranju i zločinima... ne bi li se u potpunosti razarila Jugoslavija. I to uz, stvarno smrtonosnom, gušenju onih u Srbiji koji ne pristaju uz tu politiku. „*U Srbiji se jedinstvo nije uspostavilo na mržnji prema nedužnim ljudima, već na solidarnosti sa žrtvama nasilja. Nije se postiglo na borbi protiv interesa drugih naroda ili protiv interesa drugih ljudi, već na borbi za svoje interese čije ostvarenje nikoga ne ugrožava. Bar ne, nikog poštenog, dobronamernog, jugoslovenski i socijalistički orijentisanog građanina. Nije se jedinstvo uspostavilo protiv socijalizma i Jugoslavije, već za socijalizam i Jugoslaviju. Prema tome, radi se o pozitivnom, progresivnom, humanom i istorijski op-*

ravdanom jedinstvu. I to se obično i događa kada se jedan narod ili jedno društvo nađu suočeni sa nepravdom i suočeni sa potrebom da se ta nepravda otkloni."⁴⁶

Pišući o homogenizaciji i politici koja se naslanja na nju, **Milan Matić** je, par godina docnije, kada je rat u Jugoslaviji plamteo svom silinom, dao odgovor: "*Vidni su pokušaji da se teret sopstvenih odgovornosti prenese na druge i da se na toj osnovi ostvaruje nacionalna homogenizacija i nacionalistička agresivna politika. ...Vladajuće političke oligarhije nude nacionalne, etničke i rodovske samoniklosti unutar kojih su lične vrline i razlike nevažne i ukinute... Čovek u „svojoj drugobitnosti“, kao zrela jedinka rođena svojim radom i zaslugama, potisnuta je na margine u korist nesposobnih... U takvom ambijentu koji dopušta samo nametnute grupne identifikacije, nema mogućnosti za odgovornost ni društva ni političara koji ga vode.*"⁴⁷

U isto vreme dok ulicama Moskve koračaju pripadnici nacionalboljševičkih družina (Нацбол) sa rukama podignutim u stavu *Sieg heil!*, šaka svijenim u pesnice. U isto vreme Rusija „oslobađa“ Ukrajinu od „nacizma“ razaranjem i masovnim zločinima nad civilima. Ne gubimo iz vida da u Ukrajini takođe ima nacističkih i ekstremno desnih formacija.

Uveren sam da sva takva ruska elita „voli i poštuje“ **Fjodora Dostojevskog**, kao jednog od najznamenitijih ruskih književnika (o, ima i one drugačije ruske elite, mome umu i mome srcu draže). Da li ga je čitala i da li ga čita? A ako ga je čitala da li ga je čitala dva puta? Prvi put umom svojim a drugi put umom i srcem svojim? Pretpostavimo da poznaju njegovo delo. Ako je ta pretpostavka tačna, kako to da od Dostojevskog, iz samo jednog pasusa njegovog, nisu naučili važnu lekciju o dobru i zlu? Čujmo, bar mi, čitaocē poštovani, Fjodora Dostojevskog: "*Shvataš li ti ovo kad jedno malo stvorenje, koje još nije u stanju ni da shvati šta se s njim čini, na gadnom mestu, u mraku i na hladnoći, tuče svojom sitnom šakom u bolna prsa i plače krvavim, nežnim, čednim suzama moleći se ‘milom bogi’ da ga čuva – razumeš li tu besmislicu, prijatelju i brate moj, iskušeniče moj božji i*

⁴⁶ Slobodan Milošević, *Godine raspleta*, BIGZ, Beograd, 1989, str. 334.

⁴⁷ Milan Matić, *Odgovornost*, u: *Enciklopedija političke kulture*, Savremena administracija, Beograd, 1992, str. 781.

ponizni, razumeš li zašto je ovaj besmisao potreban! Bez toga, kažu, čovjek ne bi mogao opstati na zemlji, jer ne bi poznao dobro i zlo. Zašto pojmiti ovo vražje dobro i zlo kad toliko košta? Ali sva spoznaja sveta nije vredna dečijih suza (kurziv – moj) kada se obraća ‘milom bogi’. Ne govorim o mukama odraslih, oni su jabuku pojeli, neka ih đavo sve nosi, ali deca, deca!”⁴⁸

Naivno je, da naivno, pozivanje na dečije suze. I nezrelo. Reći će svak ko sebe smatra ozbiljnim i iskusnim. A kada su dečije suze bile bile ikakav faktor u velikim, ali i malim, geopolitičkim pomeranjima i sudarima, osim u prigodnim parolama? Na parolama stoji: „za našu decu“, pa „za narod“, pa „za klasu“, „pa za svetinje“, pa „za budućnost“, a i „u ime svetle prošlosti“, pa „za slavne pretke“, pa za...

Nijedna revolucija, ni jedan društveni sukob nisu dali odgovor na teško moralno i odsudno pitanje pravednosti – *koliki teror je nužan da bi se ostvario san o pravednosti, jednakosti, bratstvu i slobodi?* Uz to, ipak i ipak, ne zaboravimo: *Veliki ratnički „ideali“ vrhune u ubijanju dece.* I, eto: više od 14.000 dece je ubijeno u Gazi pod naletom soldateske izraelske države. Koliko dece je ubijeno u Sarajevu? Zvanično 1.600 dece. Bez obzira na njihovu pripadnost. Biva da je samo smrt demoktatična – samo u njoj smo svi jednaki, bez obzira na razlike i raznorazne pripadnosti i identitete. Jedino što možemo to je da pitamo: Samo hiljadu šesto? Samo četrnaest hiljada? Ko to zna. i nikada se neće saznati. I to u ratu koji nije nastao zbog ludila kojekakvih vođa, već još gore, zbog interesa kapitala i interesa nacionalističkih oligarhija. Jer, kapital i njegove oligarhije nužno proizvode ratove, tu deponiju, svojih unutrašnjih, strukturalnih procesa. Svaka produkcija proizvodi deponiju, te i ova.

Ni „srpski svet“, ni „ruski svet“ nisu nikakva novina. Zapad je gradio svoj svet obarajući, kako je bio uveren, najveću pretnju svome svetu – sve socijalizme (od autokratskih, do demokratskih) i uvodeći u igru dominacije nad nerazvijenima, skoro nepobedivo, oružje – znanje. Vinej *Lal* vide da hegemonija i dominacija u novom, liberalnodemokratskom prostoru ne posustaju. Ukazuju na to da se znanje sve više funkcionalizuje zarad unapređivanja i razvoja dominacije i represije i u svetu i u svojoj kući. *“U ovom*

⁴⁸ Фёдор Михайлович Достоевский, Братья Карамазовы, Наука, Ленинград, 1991, str. 272.

novom svetskom poretku ogromna populacija primitivnih, zaostalih i buntovnih i dalje je potlačena retorikom dobrote. Oni s mukom dolaze svojim grobovima ili pogrebnim lomačama slušajući uzvišene reči koje obećavaju smanjenje siromaštva, pravo na rad, razvoj, napredak, ljudska prava i demokratiju. Takva obećanja se daju na velikim međunarodnim sastancima na vrhu, postavljaju se ciljevi, a gladni i neuhranjeni delovi sveta se navode da veruju da „vođe“ nisu spavale noć ili dve u nastojanju da obezbede značajnije pogodnosti za svoje podanike koji pate. Međutim, ni konvencionalna gramatika političkih nauka ni rečnici koje su sačinili leksički stručnjaci ne mogu nam pomoći da razumijemo jezik selektivne mizantropije prerusene u filantropiju (kurziv – moj). Takvi su rečnici često deo taktike imunizacije i omame, zapravo masivne strukture poricanja, koju je izgradila imperija znanja krajem stoleća.“⁴⁹

Navodim primer: pre, nešto više od jednog stoleća, **Dragiša Lapčević** je pisao o milosrđu kao aktu „dobre volje“, tj. aktu nadmoći prema onima ko su poniženi, gladni... U tome se prikrivaju, na najružniji način, klasna dominacija i ubitačna klasna eksploatacija i diskriminacija. *“Milosrđe se, po pravilu, shvata kao postupanje od dobre volje a ne kao dužnost onoga koji ga čini i ne kao pravo onoga kome se ono čini. Na taj način, vredaju se osećaji i smanjuje dostojanstvo onome kome se udeljuje i, po pravilu, ne podmiruju mu se stvarne potrebe ni u meri neophodnog minimuma.(...) Milosrđe je produkt jedne društvene forme koja je krajnje nemilosrdna prema rodu čovečjem; ono ima za cilj: prikrivanje i pokrivanje oštih klasnih suprotnosti koje u svojoj utrobi nosi današnji društveni poredak (kurziv – moj).“⁵⁰*

Raspadanje društva dugo traje. Prema staroj tipologiji **Ferdinanda Tenisa**, u Srbiji više ne obitava društvo, već nanovo obitava zajednica. Raspad; mučnina; nužno odsustvo subjekta promene; egoizam, kao najviša vrednost, svim zakonima i ustavima šticećen, te pendrecima, suzavcem, gumenom municijom..., ako se naredi, branjen. Sve će to, raspadajući se, do-

⁴⁹ Vinay Lal and Ashis Nandy, Preface, u: The Future of Knowledge & Culture. A Dictionary for the 21st Century, str. XVIXVII

⁵⁰ Dragiša Lapčević, Rat i Srpska Socijalna Demokratija. Slovo ljubve, Beograd, 1979.

vesti do dramatičnog razrešenja, koje, nažalost, nikako neće biti revolucija (jer revolucije, bar, po pravilu, vode politički i kulturno artikulirane snažne ideje), ali pobuna, nasilje, metež... je konsekvencija, koja već počinje. I ta drama, kao ni jedna druga istorijska drama, neće vrhunčiti katarzom kao u antičkoj drami. To nas **Aristotel** nas samo teši. Naš sunovratu zajednicu je, u stvari, sunovrat u istorijski zla vremena. Ali, ovakve restaurativne pojave nisu nove. **Teodor Adorno** upozorava: *“Apsurdno, fašistički režimi prve polovine dvadesetog veka stabilizovali su zastarelu ekonomsku formu, umnožavajući teror koji je potreban za njegovo održavanje... Jačanjem otuđene vlasti, opet su učvršćeni privatni poredak, partikularizam interesa, davno zastareli oblik porodice, pravo svojine i njegov uticaj na karakter... Sve što je nekada bilo dobro i pristojno u buržoaskim vrednostima, nezavisnost, istrajnost, promišljenost, opreznost, potpuno je pokvareno... Dakle, klasa podleže destruktivnom svetskom toku, preuzimajući na sebe destruktivnu volju kretanja sveta. Buržuji žive kao aveti koje prete smrću.”*⁵¹

A onda sledi, ponavljajući se unedogled, kratki dijalog između onog ko je uveren u svoju čestitost i tiranina: – Ti si tiranin i zlikovac. – Ne, kaže tiranin, zlikovci su oni koji mi poveruju i krenu za mnom. Makar bili nevini.

I eto, u čistom, otvorenom vidu: politička klasa se emancipovala (odvojila) od zajednice. Ali zajednica, baš zato što je zajednica (koja nikako da doraste do društva), ne može da se emancipuje od političke klase, pa vapije za starateljstvom gospodara. A gospodar skupo, krvavo skupo („*ljudski, suviše ljudski*“), naplaćuje svoje starateljstvo. Ako prilike budu dozvolile, ako nas pamet još služi, ako je ostao koji tračak hrabrosti, pripremimo se za novo razmatranje i čeprkajuće traganje za oskudnim preostalim mogućnostima. Ipak, šta je čovek, ako nije biće mogućnosti? Ako za njima ne traga? Inače, šta ostaje? Sve vodi potpunom slomu. A tada agonija neizvesnog ishoda. A šta drugo? Kad nema više ikakve nade u oporavak i preporod. Ali, slom, po svoj prilici, neće poterati ljude iz obamrlosti (bar u prvo vreme), čega se nepotrebno boji obnevidela oligarhija. Skrhaće se, sama sobom, truljenju sklona oligarhijska struktura, kao kakva stračara u kojoj dugo vredni, odgovorni, umni, zdravi i jaki domaćini ne žive.

⁵¹ Theodor Adorno, *Minima moralia: Reflections on a damaged Life*, Verso, London/New York, 2005, str. 34.

Sve tri nocije, su eto putokazi na, u živu stenu uklesanom, putu ni u šta.

Eto, to je lament nad vremenom u kome obitavamo – i krivi i dužni.

Ipak, ipak dobro je katkad čitati ove, neki kažu, japanske krilatice:

Najmračnije je ispod svećnjaka

Duboke reke bešumno teku

LITERATURA

- Abdulah Sidran: Jugoslavija će biti sve bolja jer je naša realnost sve gora i gora, Sloboden pečat. Skopje, 16. 2. 2023.
- Akava trajo, si mange dindo – Ovaj život, poklonjen mi je: o životu niških Roma u vreme okupacije, dokumentarni film, scenario Đokica Jovanović, režija Đokica Jovanović i Damir Barčić, RTV „Nišava“, Niš, 2007.
- Alain Toraine, Postindustrijsko društvo, , Globus, Zagreb, 1980
- Alber Kami, Pisma nemačkom prijatelju. Clio Beograd, 1998
- Alfred Deblin, Berlin Aleksanderplac, Laguna, Beograd, 2017.
- Alvin Toffler, Future Shock, Bantam Books, New York, 1971.
- Antonio Gramši, Filozofija istorije i politike, Slovo ljubve, Beograd, 1980.
- Biblijski leksikon, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1972.
- Biblijski rečnik, Priredio protođakon Radomir Rakić, prof. Lektor Bogoslovskog fakulteta, Zlatousti, Beograd, 2002.
- Branko Lazarević, Varia – Sylva Sylvarum, u: Sabrana dela, knjiga IV, Senke osnova, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2005.
- Diogen Laertije, Epikur (biografija; poslanice Herodotu, Pitoklu i Menoiku; Kyriai doxai – osnovne misli), u: Diogen Laertije, Životi i mišljenja istaknutih filozofa, BIGZ, Beograd, 1973.
- Dragiša Lapčević, Istorija socijalizma u Srbiji, Slovo ljubve, Beograd, 1979.
- Dragiša Lapčević, Rat i Srpska Socijalna Demokratsija.
- Encyclopedia of the Romantic Era, 1760-1850, Christopher John Murray, General Editor, Fitzroy Dearborn, Chicago, New York, London, 2004, str. 704. i dalje.
- Fredric Jameson, Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism, Duke University Press, Durham, 1991.
- Giles MacDonogh, Frederick the Great: A Life in Deed and Letters, St. Martin's Press, New York, 2000.
- Hans Falada, Svako umire sam, Laguna, Brograd, 2012.
- Herbert Marcuse, Čovjek jedne dimenzije: Rasprave o ideologiji razvijenog industrijskog društva, Veselin Masleša, Sarajevo, 1968.

- Ivo Andrić, *Znakovi pored puta*, Svjetlost, Sarajevo;1986.
- Louis L. Snyder, *Encyclopedia of the Third Reich*, Wordsworth, London & Knoxville, 1998.
- Milan Kundera, *Oteti Zapad ili Tragedija Srednje Evrope*, Laguna, Beograd, 2024.
- Milan Matić, *Odgovornost*, u: *Enciklopedija političke kulture, Savremena administracija*, Beograd, 1992.
- Miroslav Krleža, *Gospoda Glembajevi*, Europapress holding, Zagreb, 2008.
- Miško Šuvaković, *Pojmovnik suvremene umjetnosti*, Horetzky, Zagreb i Vlees & Beton, Ghent, 2005.
- Mohammad Aftab, *The Life and Legacy of Kevin Carter. Truth, Trauma, and the Power of Photography*, Jan 6, 2024.
- Nayef Ali. *AlJoulan, Aesthetic Dying: The Arab's Heroic Encounter with Death*, Canadian Social Science, Quebec City, 6 (2010)
- Nelegitimitet nasilja, nasilje legitimiteta
- Odrednica: Michel Maffesoli, *Decadence*, u: *The Blackwell Dictionary of Modern Social Thought*, edited by William Outhwaite, Advisory Editor Alain Touraine, Blackwell Publishing, Oxford, 2006.
- Odrednica: Radoslav Josimović, *Dekadencija*, u: *Rečnik književnih termina, uređivački odbor Zdenko Škreb i drugi*, Institut za književnost i umetnost u Beogradu i Nolit, Beograd, 1986.
- Olga Zirojević, *Pamuk*, Republika, Beograd, 402405 (2007)
- Paskal, *Misli*, 1, BIGZ, Beograd, 1980.
- Paul Oppenheimer, *Evil and the Demonic: A new Theory of Monstrous Behavior*, New York University Press, New York, 1996.
- Peter Gay, *Weimar Culture: The Outsider as Insider*, Norton paperback, New York, 2001.
- Rainer Werner Fassbinder priča radnju romana Berlin Alexanderplatz.
- Slobodan Milošević, *Godine raspleta*, BIGZ, Beograd, 1989.
- Theodor Adorno, *Minima moralia: Reflections on a damaged Life*, Verso, London, New York, 2005
- Théophile Gautier, *Mademoiselle de Maupin*, edited by professor S. C. De Sumichrast, Athenæum Press, London, 1900.
- Viktor Klemperer, *LTI. (Beležnica jednog filologa) Istina o jeziku nacista*, TANJUG, Beograd, 2006.
- Vinay Lal and Ashis Nandy, *Preface*, u: *The Future of Knowledge & Culture. A Dictionary for the 21st Century*, edited by Vinay Lal & Ashis Nandy, Penguin, Viking, New Delhi, New York, 2005.
- William Broyles Jr., *Why Men Love War*, Esquire, New York, November 1984.
- Žan Pol Sartr, *Beleške o ludoriji rata*, Svjetlost, Sarajevo, 1989.
- Владимир Маяковский, *Облако в штанах*, u: *Владимир Маяковский, Полное собрание сочинений, в тринадцати томах, том первый*, Государственное издательство художественной литературы, Москва, 1955.
- Надежда Яковлевна Мандельштам, *Воспоминания, вторая книга*, YMCA Press, Paris, 1983.

Надежда Яковлевна Мандельштам, Воспоминания, том I, Книга, Москва, 1989.

Фёдор Михайлович Достоевский, Братья Карамазовы, и: Фёдор Михайлович Достоевский, Собрание сочинений в пятнадцати томах, Наука, Ленинград, 1991.

ОД ВАЈМАРСКАТА ДЕКАДЕНЦИЈА ДО ЕТАТИСТИЧКО- КОРПОРАТИВНАТА КОНТРОЛА

Резиме: *Без амбиција да се даде сеопфатен поглед на овој историско-социолошки процес, овде се обидува да се нацртаат неколку линии во политичко-културниот тек од почетокот на „краткиот 20. век“ на Хобсбаум до неговиот крај. По релативната стабилност кон крајот на 19. век до двата светски војни во краткиот историски пресек.*

Во обидот за литературно-социолошки есеј се застапува претпоставката дека декаденцијата е израз на скепса во соочување со конкретната можност за судниот ден. Ова врз основа на искуството од Првата светска војна. Во сенката на деструктивните војни на дваесеттиот век, утопијата се гаси. Надеждата се вложува во антиутописка пракса – насилство и контрола, како основи на егзистенцијата на заедниците и општествата.

Клучни зборови: *Декаденција, корпоративна контрола, утопија, војна.*

Rad je primljen u Redakciju 25. 09. 2024. godine.

Rad je одобрен za štampu 01. 11. 2024. godine.

DOBA ALTERNATIVNE STVARNOSTI: PRELAZ DESNIČARSKOG POPULIZMA U „OĆEBIT“ FAŠIZAM U AMERICI

Apstrakt: *Pobeda Donalda Trampa na predsedničkim izborima 2024. godine obara teoriju da je njegov prvi mandat predstavljao anomaliju u istoriji liberalne demokratije u Sjedinjenim Državama. Razlozi se traže u potcenjivanju politike populizma u vidu navodno preterano elitističke, identitarne i neoliberalne politike Demokratske stranke, u slabosti kampanje i njenih čelnih političara, odnosno u njihovom zanemarivanju „duha vremena“ kada se deo društva, i to ne samo u Americi, pomera u konzervativnom smeru. Ne ignorišući ni takve kritike, ovaj prilog ukazuje i na sasvim drugačiju vrstu mogućih razloga, tj. na sve snažnije efekte univerzalnog širenja dezinformacija, obmana i laži, što upravo odgovara biračima koji traže jednostavne odgovore na kompleksna pitanja. Moguće posledice novog Trampovog mandata uključuju destrukciju političkog sistema liberalne demokratije u Sjedinjenim Državama i narušavanje međunarodnog poretka u korist iliberalnih, populističkih, protofašističkih tendencija i autokratskih ili diktatorskih režima i lidera.*

Ključne reči: *Sjedinjene Američke Države, Donald Tramp, Kamala Heris, Džo Bajden, Viktor Orban, populizam, iliberalizam, fašizam, liberalna demokratija.*

¹ Honorarni profesor Odseka za političke nauke Državnog univerziteta Rutgers, New Brunswick, New Jersey, USA. Email: purger@rutgers.edu

„Brže možete obmanuti hiljadu ljudi pozivajuć

i se na njihove predrasude nego što

možete ubediti jednog od njih logikom.“

(Robert Hajnlajn, 1940)

Prolog

Gornji citat nije neko proročanstvo već rečenica iz prvog romana pod naslovom „*Ako se ovo nastavi...*“ (*If This Goes On*), jednog od osnivača žanra američke naučne fantastike, **Roberta Hajnlajna** (Robert A. Heinlein), koji se serijski pojavljivao u časopisu „*Zapanjujuća naučna fantastika*“ (*Astounding Science Fiction*), i u kojem je autor, vazduhoplovni inženjer i bivši marinac, upozorio na zamišljenog budućeg predsednika koji pobeđuje na izborima (tada daleke) 2012. godine, a četiri godine kasnije postaje diktator – i više se ne održavaju izbori u Sjedinjenim Državama. Iako nije bio teoretičar društva i kao libertarijanac samo se kratko i bezuspešno muvao po političkim krugovima, Hajnlajn je dobro poznao ljude, i u vreme kada je fašizam imao šanse i u Sjedinjenim Državama, razmatrao je prošlost i moguću budućnost američkog društva: „*Ideju da bismo mogli da izgubimo slobodu podlegavši talasu verske hysterije, žao mi je što moram da kažem, smatram mogućom. Nadam se da nije verovatna. Ali postoji duboka latentna nit religioznog fanatizma u ovoj našoj kulturi; ukorenjen je u našoj istoriji i mnogo puta je izbio u prošlosti. I sada je sa nama; poslednjih godina došlo je do naglog porasta snažno evangelističkih sekta u ovoj zemlji, od kojih neke imaju verovanja od teokratskog do ekstremnog, antiintelektualnog, antinaučnog i antilibertarijanskog. [...] Sposobnost ljudskog uma da proguta besmislice i izbacuje ih u nasilnom i represivnom delovanju još nikad nije iskorenjena.*“ (Heinlein 1953, 212–215)

Hajnlajn je umro 1988. godine, skoro tri decenije pre nego što je **Donald Tramp** (Donald J. Trump) ušao u politiku. Nije poznato da li je uopšte čuo za njujorškog biznismena, niti to da li je Tramp čitao njegove romane. No jedno je sigurno. Govoreći konzervativnoj organizaciji „*Akcija prekretnice*“ (Turning Point Action) svega tri meseca pred izbore, 27. jula 2024. godine na Floridi, Tramp je izrekao sledeće, karakteristično nesuvisle rečenice: „*Hrišćani, izađite i glasajte, samo ovaj put! Nećete to morati više da radite. Još četiri godine, znate šta, biće popravljeno, biće dobro. Nećete morati više da glasate, lepi moji Hrišćani. Volim vas Hrišćane! Ja sam Hrišćanin. Volim vas, izlazite, morate izaći i glasati! Kroz četiri godine ne morate ponovo da glasate, tako ćemo dobro da popravimo, nećete morati više da glasate.*“²

Možda je to bilo rečeno u šali, kao što je kasnije Tramp opravdavao gornje reči. Ali za bizarnu narcističku ličnost, za koga sve što je lično jeste političko (Kakutani 2018), čija je prva supruga tvrdila da je držao **Hitlerove** sabrane govore pored svog kreveta,³ i o kome je njegov najistrajniji bivši šef kabineta, penzionisani general marinac **Džon Keli** (John Kelly) rekao da je obuzet divljenjem prema diktatorima i da je zahtevao da mu „*njegovi*“ generali budu isto tako lojalni kao što su bili Hitlerovi generali,⁴ ništa se ne sme prevideti ili ignorisati. Na kraju krajeva, prvobitne humorizirajuće interpretacije njegovih šokantnih izjava uoči prve izborne pobede 2016. godine bile su pogrešne i objašnjavane ovako: Trampa su liberalni mediji uzeli doslovce ali neozbiljno, dok su ga sledbenici shvatali poetski ali ozbiljno. (Allsop 2020)

² Tim Reid, „Trump tells Christians they won’t have to vote after this election.“ Izveštaj Reutersa, 28. jul 2024. <https://www.reuters.com/world/us/trump-tells-christians-they-wont-have-vote-after-this-election-2024-07-27/>.

³ Jane Mayer, „Donald Trump’s Ghostwriter Tells All.“ *The New Yorker*, 18. jul 2016. <https://www.newyorker.com/magazine/2016/07/25/donald-trumps-ghostwriter-tells-all>.

⁴ Jeffrez Goldberg, „Trump: I Need the Kind of Generals That Hitler Had.“ *The Atlantic*, 22. oktobar 2024. <https://www.theatlantic.com/politics/archive/2024/10/trump-military-generals-hitler/680327/>.

Uvod

Ovaj tekst nastaje svega nekoliko nedelja nakon Trampove druge pobjede na predsjedničkim izborima u novembru 2024. godine. Da li taj ishod predstavlja iznenađenje i kako je to bilo moguće? Da li je to trijumf populizma ili tragedija demokratije? Da li fašizam diže svoju ružnu glavu u najstarijoj demokratiji sveta, ili se novopečeni autokrata Tramp „samo“ priprema da bude „diktator za jedan dan“? Da li to znači „kraj Amerike“ kakvu smo je poznavali ili čak svetskog poretka kakav su ga prvenstveno Sjedinjene Države formirale nakon drugog svetskog rata? To su pitanja na koja se naveliko traže odgovori na više razina. Već su naravno izrečene nagle političke ocene o izborima na osnovu izlaznih anketa, ali dublja istraživanja po metodima političkih nauka zahtevaće mnogo više vremena. Dakle ovaj esej može da nudi samo neka početna razmatranja, i to bez namere da traži odgovor na sva gornja pitanja – povrhu onog glavnog: Kako je to bilo moguće?

Prvo ću pregledati rezultate, izneti prve analize i najrasprostranjenije ocene, a onda ću formulisati neke preliminarne teze koje se razlikuju od glavnine dosad izrečenih zaključaka u odnosu na ovo poslednje, glavno pitanje. Na kraju ću se ukratko osvrnuti na moguće posledice drugog Trampovog mandata po budućnost američkog političkog sistema i demokratije uopšte kao i na međunarodne tokove, naročito kad je reč o ishodu dva najvažnija regionalna rata koji su u toku, o budućnosti političkih i ekonomskih saveza odnosno deglobalizacije kao i celokupnog međunarodnog poretka.

Šta se desilo

Trampova pobjeda se proglašava kao „ogromna“ (*landslide* po tradicionalnom engleskom terminu), iako je razlika u broju dobijenih glasova između njega i potpredsednice **Kamale Heris** (Kamala Harris) manja od 2,5 miliona (oko 1,6 odsto) u odnosu na nešto više od 154 miliona prispelih glasova. Doduše, Tramp je dobio 2,7 miliona više glasova nego prošli put, a Heris oko 7 miliona manje nego **Džo Bajden** (Joe Biden) 2020. godine, što je najneočekivaniji podatak. Pored toga, ovo je svega drugi put u poslednje

tri decenije što je kandidatu Republikanske stranke pripala većina glasova, čak iako je ta većina ostala nešto ispod 50 odsto. Mnogo manje se spominje podatak da bi ishod bio suprotan kad bi svega manje od 125 hiljada glasova u tri savezne države, u Džordžiji, Mičigenu i Viskonsinu prevaglo u drugom smeru. Predsednički izbori su zapravo bili mnogo tesniji nego što se prikazuje u štampi i javnim analizama. Preuveličavanje desničarske pobede moguće je smatrati rezultatom faktora iznenađenja (predizborna merenja javnosti nisu se puno razlikovala od ishoda i bila su u granicama standardne greške), o čemu će još biti reči.

Trampov povratak na vlast očito ruši teoriju da je njegova prva pobeda predstavljala jednokratnu, singularnu anomaliju u istoriji američke demokratije i institucije predsedništva, pošto pre njega nijedan od 44 predsednika nije došao izvan politike, nije u takvoj meri ponižavao suparnike i potčinjene, osuđivao skoro sve prethodnike pa i celokupan politički sistem američkog federalizma, a naročito nije pokušavao da ospori izborne rezultate, kamoli da podstiče svoje sledbenike da nasilno spreče proglašenje pobednika. Napad na zgradu i funkcionisanje Kongresa 6. januara 2021. godine, tokom kojeg je fanatična, krajnje-desničarska rulja, koja je prethodno slušala njegov govor ispred Bele kuće u kojem ih je pozvao da odu na Kapitol Hil (Capitol Hill) i da se „*bor[it]e pakleno jer inače nećete više imati zemlju*“⁵ – napadala i kratkotrajno savladala policijske snage, zauzela sale za sednice oba doma i kancelarije saveznog zakonodavstva i demonstrirala nameru za vešanje potpredsednika, dok je Tramp u Ovalnoj kancelariji satima odbijao da interveniše – predstavlja kulminaciju bezakonja koje je on potpirivao.

Kako je dakle moguće da nakon više od trideset hiljada dokumentovanih laži tokom prvog predsednikovanja, nakon šezdesetak izgubljenih parnica o navodnim izbornim prevarama, otkrivenih nelegalnih pritisaka na republikanske funkcionere da nađu taman dovoljan broj glasova da preteknu pobednika, nakon petoro mrtvih povodom nasrtaja na zakonodavstvo,

⁵ Transkript govora predsednika Donalda Trampa 6. januara 2021. godine ispred Bele kuće u Vašingtonu (Washington). AP servis, 13. januar 2021. <https://apnews.com/article/election-2020-joe-biden-donald-trump-capitol-siege-media-e79eb5164613d6718e9f4502eb471f27>.

nakon hiljadu kriminalnih i prekršajnih slučajeva i na stotine presuda zbog upadanja u zgradu Kongresa i niza naknadnih saveznih i državnih optužnica pa čak i presuda protiv Trampa i neposrednih pomoćnika, kandidat koji je izgubio 2020. godine, bude verodostojan za usku većinu glasača i bude vraćen na čelo države?

Moguća objašnjenja

Objašnjenja ima napretek, a neka od njih svakako zvuče osnovano i racionalno. Ona se mogu deliti na nekoliko grupa, a sva ona su prisutna u bespoštednoj samokritici američke levice, dok se „kritika“ zdesna više može karakterisati kao kleveta, prezir i napad na sve i svakoga ko razmišlja drugačije. (Ostavimo sad po strani da li uopšte takvo određenje političkih stranaka više znači bilo šta u 21. veku.) Prva grupa okrivljuje predsednika Bajdena, druga potpredsednicu Heris, a treća čak celokupnu elitističku, neoliberalnu, identitetsku politiku Demokratske stranke poslednje tri decenije. Četvrta vrsta kritike mogla bi se svrstati u treću, ali je verovatno celishodnije tretirati ovu grupu posebno kad je reč o svesno neagresivnoj, dugoročno orijentisanoj politici Bajdenove administracije od pandemije naovamo koja se itekako odražavala, možda nepravično ali uglavnom negativno, na samu potpredsednicu. Petu grupu čine nasrtaji na medije i sleva i zdesna, a o njima će biti još reči. Bez namere da sve ozbiljne pristupe ovde detaljno analiziram, navešću samo najvažnije i najubedljivije.

Prvo, Bajden je suviše dugo istrajao u nameri da se ponovo kandiduje za drugi mandat. Stoga predizborna kampanja i sami predizbori Demokratske stranke nisu mogli da budu sadržajni, energični i privlačni za medije i birače. Posle slabog Bajdenovog nastupa u prvoj predsedničkoj televizijskoj debati sa Trampom u junu 2024. godine, trebalo mu je skoro mesec dana da se odluči na povlačenje iz trke. Stoga potpredsednica Heris nije imala dovoljno vremena da izgradi svoj samostalni profil i sastavi štab za kampanju. U ovu grupu spada i argumenat da kad je Bajden konačno odustao, istovremeno je podržao Kamalu Heris umesto ponovnog otvorenog predizbora (za šta nije bilo više vremena), te su neki u samoj stranci smatrali da je predsednik unapred isključio svaku drugu mogućnost.

Neke kritike iz *druge* grupe vezuju se na ovu poslednju činjenicu, odnosno na to da je automatska podrška Kamali Heris predstavljala dvostruku grešku jer je ona još 2020. godine postala „*unapred pomazana*“ Bajdenova kandidatkinja za potpredsedničko mesto, bez toga da početkom te godine sama pobedi u ijednoj predizbornoj trci, te nije posedovala pravu sopstvenu bazu osim u Kaliforniji, gde je pre nepotpuno odsluženog mandata u Senatu (2017–2021) bila dvaput izabrana za državnu tužiteljicu. Glavninu u ovoj grupi, međutim, predstavljaju kritike koje se odnose na kvalitet njene kampanje i njenog odabranog kandidata za potpredsednika, pa i njen učinak pod Bajdenovom administracijom. Ovo poslednje je verovatno nepravedno, jer na toj poziciji u američkom političkom sistemu retko ko ima širok manevarski prostor, a njen zadatak, da nadgleda imigracionu politiku i vezane operacije na najkritičnijoj južnoj granici, uopšte nije bio zahvalan već unapred osuđen na neuspeh. A, kad je reč o ličnom učinku u kampanji, Heris je zapravo unela ogromnu energiju i neposredan šarm. Ono što joj se može zameriti su nedovoljno samodiferenciranje od Bajdenove politike, bez obzira na njegove nedovoljno priznate uspehe na makro razini, kao i suviše izražen odbrambeni stav tokom većine, naročito početnih, intervjuja. To što ju je protivnička strana neprestano omalovažavala zbog navodnog manjkavosti ekonomskog programa nema smisla jer Tramp uopšte nije predlagao ništa na tom polju osim snižavanja poreza i uvođenja kaznenih carina na svu uvoznu robu, nijedno od ova dva ne poboljšava dnevni život većine Amerikanaca, naprotiv.

Treća kategorija kritika se odnosi na višedecenijsku stratešku orijentaciju Demokratske stranke i njenog establišmenta od **Bila Klintona** (Bill Clinton) naovamo. Američka levica kojoj je dugo bila prebacivana protivposlovna i nedovoljno agresivna vojna, odnosno, spoljna politika, često se osećala prinuđena da dokazuje suprotno, što je onda išlo nauštrb svojih interesa kad je reč o privrženosti baze u radničkoj, i donekle, u srednjoj klasi. Nakon što je **Ronald Regan** (Ronald Reagan) skoro potpuno uništio okvire delovanja i moć sindikalnog pokreta, prvi predsednik rođen posle drugog svetskog rata, Klinton je modernizirao svoju stranku i počeo da se orijentiše prema poslovno-finansijskom svetu, menadžerskoj i profesionalnoj klasi, te izgrađivao nove koalicije sa etničkim i rasnim manjinama (zvali su ga „*prvim*

*crnačkim predsednikom*⁶). Za vreme **Baraka Obame** (Barack Obama) ova politika je produžena ka uključivanju seksualnih i drugih manjina.

Demokratska stranka se, još od vremena drugog **Frenklina Ruzvelta** (Franklin Delano Roosevelt), mnogo više oslanja na šaroliku koaliciju tradicionalno obespravljenih, izolovanih ili demografski manjinskih segmenata društva, što naravno umnogome otežava uspostavljanje jedinstvene politike. Unutar stranke i na njenim periferijama često se nalaze elementi dijametralno suprotstavljenih interesa koji se svi jednostavno ne mogu istovremeno zadovoljiti. Suprotni polovi nekih od tih posebnih i složeno unakrsnih spektara interesa su: neoliberalna ekonomska politika naspram interesa članova radničke klase za pristup sigurnim i finansijski zadovoljavajućim radnim mestima; imperativ akcije za smanjivanje štetnih posledica klimatskih promena naspram opštedruštvene zabrinutosti zbog cene energije i naspram poslovnih interesa; širenje društvenih i ličnih sloboda seksualnih manjina ili prava na abortus naspram konzervativnije porodične kulture nekih etničkih i rasnih manjina; širenje ljudskih prava i liberalne demokratije naspram rastućeg otpora američkom uticaju u svetu – i tako dalje.

Četvrta grupa kritika i potencijalnih razloga za poraz Demokratske stranke fokusira na period posle 20. januara 2021. godine. Džo Bajden je u prethodnoj kampanji obećao smirivanje političke polarizacije, međutim okolnosti nisu bile pogodne za to. Tramp je odbio da sarađuje za vreme tranzicije, nije ni prisustvovao Bajdenovoj inauguraciji već je nastavio sa dovođenjem u pitanje pravilnosti izbora i redovno je žigosao svog naslednika kao nelegitimnog predsednika, pri čemu je okrenuo na svoju stranu sve veći deo Republikanske stranke. Drugi impičment (*impeachment*) proces zbog podstrekavanja napada na Kongres, doduše bezuspešan usled nesprenosti svega troje dodatnih republikanskih senatora koji bi ga osudili, dalje je produbljivao jaz između dve stranke. Iako je Bajden imenovao krajnje opreznog ministra pravde **Merika Garlenda** (Merrick Garland), njegova ličnost je upravo podsećivala vođu senatske manjine **Miča Mekkonela** (Mitch

⁶ Doduše bilo je to originalno napisano više kao karakterizacija desničarske hajke protiv njega u okviru pokušaja ustavnog smenjivanja povodom afere „Monika Luinski” (Monica Lewinsky). Toni Morrison, „Comment.” *The New Yorker*, 27. septembar 1998. <https://www.newyorker.com/magazine/1998/10/05/comment-6543>.

McConnell) na svoj nepošteni potez 2016. godine kad je osam meseci pre izbora odbio da u Senatu razmotri Garlandovo imenovanje na mesto sudije Vrhovnog suda. Garland je samim tim predrasudom bio donekle blokiran u agresivnijem gonjenju Trampovih navodnih zločina i kad se napokon odlučio na to, krajem 2022. godine, bilo je kasno da se savezne parnice dovode do kraja pre novih izbora 2024. godine. S druge strane, u toku tih specijalnih istraživanja, Trampovi advokati su uspeli da iznude odluku o skoro potpunom predsedničkom imunitetu na osnovu nove 6:3 većine Vrhovnog suda koja je postala moguća usled Trampove istorijske sreće, i još jedne runde Mekkonelovih manipulacija, da za četiri godine imenuje čak troje novih sudija Vrhovnog suda. Tramp je na taj način postao skoro nedodirljiv i sudske procese protiv njega koristio je za jačanje statusa proganjenog spasioca i martira desnice odnosno bele suprematije.

Funkcionisanje Bajdenove izvršne vlasti dalje su otežavale okolnosti pandemije. Iako je njegova savezna vlada učinila sve da novostvorenu vakcinu protiv koronavirusa (COVID-19) učini besplatno dostupnim celokupnom američkom stanovništvu, i delimično obaveznim najugroženijim segmentima, čak je i to iskorišćeno protiv njega od strane antevakcinaša i protivnika korišćenja zaštitnih maski. Čitav kulturni rat je vođen od strane Trampovih sledbenika protiv „*obmanjujuće demokratske nauke*“ i politike. Iako su Bajdenove mere za suzbijanje pandemijske inflacije bile mnogo uspešnije od onih u drugim razvijenim demokratijama, dobar deo stanovništva se 2024. godine seća samo nižih cena iz vremena Trampovog mandata koji je nasledio Obaminu ekonomsku politiku, koja je spasila zemlju nakon velike recesije 2008. godine. A najuspešniji poduhvat Bajdenove administracije, tzv. *Zakon za smanjivanje inflacije (Inflation Reduction Act of 2022)*, najveće ulaganje u zaštitu sredine i obnovljivu energiju u istoriji SAD, čijih 85 odsto vrednosti je namerno usmereno u najnerazvijenije, većinski desničarske savezne države, tek će ispoljiti sve veće rezultate narednih godina, i stoga nije demokratskom kandidatu 2024. godine donelo nikakvu prednost. Republikanski članovi Kongresa su uglavnom glasali protiv Bajdenovog zakonskog predloga a kad je zakon ipak prošao, svojatali su pozitivne posledice kao svoj uspeh.

Spoljna politika redovno manje zanima američke birače, osim kad je reč o umešanosti SAD u nekom od stranih ratova. Bajden je izvršio Trampov jednostrani sporazum (iz kojeg je prosto izostavio kabulsku vladu koju su SAD formalno podržavale) sa predstavnicima afganistanskih Mudžahedina iz 2020. godine, da koalicione snage napuste zemlju nakon dvadeset godina intervencije. Slom afganistanskih snaga je međutim prouzrokovao nemoguću situaciju i kaos u poslednjim danima što je stvorio neizbrisiv utisak poraza američkih snaga, ostavljajući svoj trag na Bajdenu, a ne na inicijatoru i potpisniku sporazuma. Napad Ruske Federacije na Ukrajinu 2022. godine i najveći rat u Evropi od 1945. godine naovamo, koji je usledio dalje je pogoršao međunarodnu situaciju, a Bajdenov uspeh u mobilizaciji zapadnih saveznika za pomoć žrtvi agresije nije posebno motivisao američke birače koji su bili lak plen Trampu za kritiku Bajdenovog stava kao „*rasipanje američkog blaga*“ van granica zemlje. Na kraju, teroristički napad na Izrael 7. oktobra 2023. godine nametnuo je neizbežnu klopku za demokratsku administraciju usled Trampovih bliskih odnosa sa izraelskim premijerom i principijelnog stava demokratskih političara, uključujući najviđenije američke Jevreje među njima, da pored snažne podrške Izraelu osude i nesrazmernu odmazdu protiv civilnog palestinskog stanovništva u regionu.

Na kraju, najveću glavobolju Bajdenovoj administraciji značili su nedokumentovani doseljenici iz, uglavnom, srednjeameričkih država.⁷ Iako se Tramp već godinama hvali kako je „*izgradio zid*“ na meksičkoj granici, što nije tačno, kognitivna disonanca nikako ne zabrinjava njegove sledbenike: naime, ako njegov zid postoji, zašto nije efikasan; odnosno ako ne postoji, zašto mu ne zameraju laž. Ostaje lako eksploatisana kritika da je administracija Bajden–Heris dozvolila ulazak milionima novih migranata u zemlju. Bajden je doduše još prvog dana svog mandata ponudio nacrt zakona za imigracionu reformu (*U.S. Citizenship Act of 2021*) koji nije prešao prepreku u odborima, a u početku narednog kongresa još jedan nacrt (*U.S. Citizenship Act of 2023*) slične sudbine. Povrh toga, treći nacrt zakona o sveobuhvatnoj reformi za zaštitu južne granice i tretman useljenika (*Bipar-*

⁷ Nije pravilno nazivati ih „ilegalnim“ jer čim pređu granicu i predaju se američkoj graničnoj patroli, jesu privremeno uhapšeni a po predatoj molbi za azil najčešće pušteni na slobodu uz obavezu pojavljivanja pred sudom u nekom budućem terminu.

tisan Border Security Bill of 2024) imao je izgleda da prođe usled brižljivih dvostranačkih pregovora, ali je na kraju Tramp zaustavio republikanske glasove „za“ rekavši da je za njegovu kampanju mnogo više nade pruža kaos na granici, pa su republikanski senatori, koji su učestvovali u pripremama i sponzoraciji nacrtu, preinačili stav i donošenje zakona je sprečeno, ostavivši Kamali Heris da se tokom kampanje beznadežno brani od beskrajnih napada zbog „*invazije kriminalaca i ološi*“, po planu Donalda Trampa.

Najveći adut demokratskih kandidata bila je široka nepopularnost odluke Vrhovnog suda iz juna 2022. godine (*Dobbs v. Jackson Women's Health Organization*) kojom je od Trampa novostvorena superkonzervativna većina oborila čuvenu prethodnu odluku Suda o pravu na abortus (*Roe v. Wade*) iz 1973. godine, i vratila pravo regulisanja i zabrane na nivo pojedinačnih saveznih država. Smatralo se da katastrofalne posledice te odluke mogu da mobilišu čak i konzervativnije žene (pa i muškarce) da glasaju protiv Trampa, koji se naveliko hvalio tim rezultatom pošto ga je on omogućio imenovanjem konzervativnih sudija (koji su na saslušanjima vešto izbegavali iskren odgovor na pitanje da li će glasati protiv prava na abortus i time prevarili javnost).

Međutim, istraživanja⁸ novinskog servisa AP (Associated Press) nalazi da su presudna pitanja za ishod izbora bila sledeća: 39 odsto birača je smatralo ekonomsku situaciju kao najvažnije; 20 odsto smatralo je pitanje useljenika kao najbitnije, a tek 11 odsto birača je stavilo pravo na abortus na prvo mesto. Na četvrtom mestu je bilo zdravstveno osiguranje (8 odsto) a na petom zaštita klime (7 odsto). Pošto su u dve najvažnije teme Republikanci imali veliku eksploativnu prednost kampanjske retorike, ishod se čini logičnim.

(I)racionalno (ne)znanje

Peta i poslednja grupa uključuje razmatranja o ulozi medija odnosno promene načina i navika preko kojih građani dolaze do informacija kao i nivoa znanja i pripremljenosti birača u demokratskim režimima da donose odluke. Većina populističkih političara konstantno optužuje vodeće nacionalne

⁸ AP, „Pitanja koja su odlučila izbor 2024. godine“ <https://apnews.com/projects/election-results-2024/>.

i međunarodne medije za liberalizam ili čak za širenje vauk (*woke*) ideologija. Donald Tramp, koji je u prethodnom životu kao poslovni čovek stalno tražio i nalazio pažnju i publicitet štampe, čim je ušao u politiku, počeo da kleveće medije koji su pokušavali da analiziraju njegove izjave, faktične i lažne.

Za vreme prvog mandata nije uspeo da zastraši novinare i vlasnike najuglednijih medija. Jedan od vodećih dnevnih listova u zemlji, „*Washington Posta*“ (*The Washington Post*) nakon prve Trampove inauguracije počeo je da koristi moto „*Demokratija umire u tami*“ („*Democracy dies in darkness*“), a novinari koji rade na proveravanju činjenica sakupili su i dokumentovali čak 30.573 Trampove izjave tokom prvog mandata koje su bile ili lažne ili obmanjujuće.⁹ No, manje od četiri godine kasnije, vlasnik lista, milijarder **Džef Bezos** (Jeff Bezos) je smatrao za osnovano da zabrani svom uredniku redakcijskih komentara da objavi tradicionalnu kolektivnu podršku potpredsednici Heris.¹⁰ Nekoliko dana ranije isto je učinio vlasnik dnevnika „*Los Anđeles Tajmsa*“ (*Los Angeles Times*), farmakološki milijarder kineskog porekla **Petrik Sun-šiong** (Patrick Soon-Shiong).¹¹

Od ruganja novinarima kroz redovne nasrtaje na štampu kao „protivnika naroda“ do toga da kaže kako ne bi mu bilo žao ako neki atentator usput pogodi i članove medija, Tramp već desetak godina vodi pravu hajku na profesionalno novinarstvo – osim medija koji mu pružaju bezuslovnu podršku i neograničeno pojavljivanje, kao što čini kablovska televizija Foks Njuz (Fox News). I kao kandidat, i kao predsednik on je zaobilazio dopisnike u Beloj kući i redovno je koristio tadašnji Tviter (Twitter, sada poznat kao X) za objavljivanje i najvažnijih svojih odluka. Na isti način ogovara sve protivnike i neprijatelje pa čak i sledbenike i saradnike kad ih se želi ota-

⁹ Baza podataka o izjavama Predsedika Trampa koje su bile lažne ili obmanjujuće. *The Washington Post*, 21. januar 2021. <https://www.washingtonpost.com/graphics/politics/trump-claims-database>.

¹⁰ Jeff Bezos, „The hard truth: Americans don’t trust the news media.“ *The Washington Post*, 28. oktobar 2024. <https://www.washingtonpost.com/opinions/2024/10/28/jeff-bezos-washington-post-trust/>.

¹¹ James Rainey, „L.A. Times owner’s decision not to endorse in presidential race sparks resignations, questions.“ *Los Angeles Times*, 25. oktobar 2024. <https://www.latimes.com/business/story/2024-10-25/latimes-no-presidential-endorsement-decision-resignations>.

rasiti. A kad je bio suspendovan na Tviteru zbog posredne podrške napadačima na Kongres, osnovao je sopstvenu društvenu mrežu pod nazivom „Istina–Društvena [mreža]“ (Truth Social), na kojoj prevladavaju prilozima koji su antisocijalni i neistiniti. Sve se to naravno uklapa u pojam alternativne univerze koju su od samog početka Trampove političke karijere promovisali njegovi najbliži saradnici.

Društvene mreže su ionako leglo i žarište za nastanak i širenje teorija zavere koje mogu da budu i smrtonosne kao što se desilo u napadu na Kongres 2021. godine (Kamarck and West 2024), te savršeno odgovaraju ciljevima polarizacije društva. Njihovi algoritmi su uglavnom nepoznati, skriveni kao najvažnije poslovne tajne, ali istraživanja pokazuju – a nekadašnji insajderi dokazuju, kao na primer, kroz dramu „Društvena dilema“ (*The Social Dilemma*) režisera **Džefa Orlovskog** (Jeff Orlowski), i distributera Netfliks (Netflix), 2020. godine, da su orijentisani na, ili barem efikasni za, kreiranje konflikata kroz uvlačenje prijemljivih korisnika u praćenje sve radikalnijih sadržaja (Fisher 2022). Dodajmo tome da prema najnovijim podacima Istraživačkog centra „Pju“ (Pew Research Center), 58 odsto odraslih Amerikanaca prati vesti na digitalnim uređajima.¹² Američki Kongres je u više navrata pokušavao da razazna namere korporativnih vlasnika tih platformi i ispita efekte algoritama, ali nije uspeo da iznudi ništa više od obećanja znatnijeg samoregulisanja mreža. Bumerang-efekat ovoga je najbolje demonstriran sudbinom možda (nekad) najbolje onlajn platforme za političke debate: Tviter je pokušavao da samostalno cenzuriše najopasnije priloge i laži, ali ga je onda kupio **Ilon Mask** (Elon Musk) i pretvorio ga u promotera desnoradikalne propagande s njim samim na čelu. Pridruživši se Trampu pri kraju kampanje, kao stomilijunski donator, najbogatiji čovek na svetu i biznismen sa višemilijardskim ugovorima u službi savezne administracije, Mask je postao njegov prvi partner u deregulaciji i skresanju saveznog budžeta, što može lako da preokrene pravac tih odnosa službe i postane paradigmatički presedan prihvaćene visoke korupcije na čelu države. Ne toliko drastičnu, ali sličnu transformaciju doživela je i mreža sa najviše korisnika globalno uživajući monopol na širenju lažnih vesti (*fake news*)

¹² Pew Research Center, “News Platform Fact Sheet.” 17. septembar 2024. <https://www.pewresearch.org/journalism/fact-sheet/news-platform-fact-sheet/>.

naročito među starijim generacijama (Pickard 2020), Fejsbuk (Facebook). Iako je matična kompanija Meta 2016. godine omogućavala ruskim agentima da dođu do dragocenih podataka o korisnicima, politička desnica ju je optuživala za „levičarsku pristrasnost“ – sve dok osnivač **Mark Zakerberg** (Zuckerberg) u leto 2024. godine nije pismeno „priznao“ u okviru propagandističkog istraživanja u Odboru za pravosuđe Predstavničkog doma, pod republikanskom većinom, da su pravosudne vlasti Bajdenove administracije vršile pritisak na kompaniju da Fejsbuk potisne lažne(!) informacije radi uspješnije kampanje protiv pandemije.¹³ Zakerberg je istovremeno obećao da u novoj kampanji neće praviti političke donacije, a nakon novembarske pobjede požurio je da se sastane sa Trampom. Analitički novinari su objasnili kako Zakerberg samo pokušava da spase svoju monopolističku poziciju, i kako je čak konzervativni Vrhovni sud SAD odbio da interveniše u slučaju vezanom za slobodu (lažnog) govora i da zabrani kontakte vlasti sa kompanijama društvenih mreža.¹⁴

Postoji još jedan nedovoljno poznat faktor u potrošnji medijskih sadržaja. Nasuprot uvreženom mišljenju, desno orijentisani mediji imaju znatno veću publiku u Sjedinjenim Državama od liberalnih. Ovo prvenstveno važi za televizijsku publiku i slušaoce političkih radio emisija a u mnogo manjem obimu na čitaoce dnevnih i nedeljnih listova. A kad je reč o influenserima digitalnih medija (politički podkast i video sadržaji), onda je dominacija desničarskih ideja još izraženija. (Stocking, Wang et al. 2024) U ovoj oblasti je 2024. godine otkriven, istraživani i gonjeni najnoviji oblik namerne interferencije ruskih operatora u američkom nacionalnom diskursu. Ministarstvo pravde je u septembru podiglo optužnicu¹⁵ protiv dvoje ruskih

¹³ Pismo osnivača, predsednika i generalnog direktora kompanije Meta Platforms Marka Zakerberga republikanskom kongresmenu Džimu Džordanu (Jim Jordan) od 24. avgusta 2024. <https://www.americanrhetoric.com/speeches/PDFFiles/Mark-Zuckerberg-Letter-on-Govt-Censorship.pdf>.

¹⁴ Adam Clark Estes, „Mark Zuckerberg’s letter about Facebook censorship is not what it seems.“ Vox, 27. avgust 2024. <https://www.vox.com/technology/369136/zuckerberg-letter-facebook-censorship-biden>.

¹⁵ Objava za štampu Ministarstva pravde SAD od 4. septembra 2024. <https://www.justice.gov/opa/pr/two-rt-employees-indicted-covertly-funding-and-directing-us-company-published-thousands>.

aktera koji su u ime RT (Russia Today) finansirali poznate američke influensere u okviru američke firme Tenet Media u državi Tenesi (Tennessee) u vrednosti od 10 miliona dolara. Influenseri su imali zadatak da promovišu ruski državni narativ u odnosu na američke predsedničke izbore.

Postavlja se pitanje da li uopšte može i ako jeste, kako je moguće postići bilo kakav pravi efekat kroz takve, najverovatnije ograničene akcije strane interferencije. Odgovor nudim u okviru suprotstavljanja racionalnog neznanja i iracionalnog znanja od strane mase birača za koje političko informisanje ne predstavlja jednu od najvažnijih aktivnosti u svakodnevnom životu. Teorija racionalne ignorancije, prvo izložene od strane poznatog američkog ekonomista **Antonija Daunza** (Anthony Downs) to pokazuje. On je još davne 1957. godine, kad još nije postojao ni Internet a kamoli društvene mreže, izložio tezu da je za većinu ljudi logičnije da ne troše suviše vremena u traženju detaljnih informacija koje bi mogle biti od pomoći za donošenje političkih, tj. biračkih odluka. (Downs 1957) Dokle klasično čitanje Daunzove prostora političkih stavova (od levih do desnih) sugeriše konvergenciju u slučaju dvostranačkog sistema, novija istraživanja su pokazala da je zapravo suprotna pojava snažnija, te takva divergencija ukazuje na polarizaciju (američkog) društva, što je empirijski potpuno vidljivo u 21. veku. (Grofman 2004) Daunzova teorija racionalnog političkog izbora takođe pokazuje da mnoštvo elemenata političkog života ne mogu biti objašnjeni argumentima sopstvenih interesa birača. Ako je ovo tačno, onda nema osnova za čuđenje zašto se dobar deo glasača zadovoljava površnim, emocionalnim pristupom političkim temama umesto da ulažu dovoljan mentalni napor i vremenske resurse u shvatanje pojedinačnih pitanja i različitih odgovora nuđenih od strane političkih kandidata. I tako stižemo od „*racionalnog neznanja*“ do iracionalnog znanja koje generiše izborne pobjede demagozima i populistima.

Zanimljivo je upoređenje nekih karakteristika saveznih država u kojima je isti predsednički kandidat pobedio u svakom okrugu.¹⁶ Na osnovu 99

¹⁶ Okruzi (counties) i njihovi ekvivalenti u Sjedinjenim Državama su teritorijalne samouprave sa različitim nivoima samostalnosti, zavisno od države kojoj pripadaju. 2022. godine bilo ih je 3.144 u pedeset država i u saveznom glavnom gradu gde ceo Vašington (District of Columbia) predstavlja jedan okrug. Rezultati pojedinih okruga nemaju značaja na saveznim izborima.

odsto prispele rezultata¹⁷ postoje tri takva para suprotnih saveznih država. Grupišući ih po nekim intuitivnim kriterijima, one su: Oklahoma i Masačusets, Zapadna Virdžinija i Roud Ajlend, odnosno, Aljaska i Havaji. Tramp je pobedio u svakom okrugu u prvoj državi tih parova a Heris u drugoj.

Upoređujući neke indikatore kvaliteta života u državama, iscrtava se neka jedinstvena slika o razlikama.¹⁸ Uzmimo, na primer, prvi par. Bruto domaći proizvod po stanovniku (GDP per capita) u 2023. godini u Oklahomi je bio USD 63.320 a u Masačusetsu USD 105.164. Oklahoma spada u deset najsiromašnijih država, a Masačusets u deset najbogatijih. Po indeksu ljudskog razvoja (HDI), Oklahoma (0,896) je 44-ta u SAD, a Masačusets prva (0,955). Stopa razvoda u konzervativnoj Oklahomi je 4,37 promila a u liberalnom Masačusetsu 2,29 promila. Oklahoma stoji na pretposlednjem mestu u razvoju zdravstvenog sistema, a Masačusets na drugom. Po rezultatima standardnih školskih testova Oklahoma je poslednja, a Masačusets prvi. Da ponovimo: svaki okrug Oklahome glasao je većinski za republikanskog kandidata, a svaki okrug Masačusetsa većinski za demokratskog predesedničkog kandidata. Svaki drugi gore navedeni par država bi pokazao slične uporedne indikatore. Nije nikakvo iznenađenje što je jedan od ciljeva *Projekta 2025* (Project 2025) za predsedničku tranziciju, u oblasti obrazovanja, zapravo ukidanje saveznog ministarstva za obrazovanje, osiromašivanje i desničarska ideološka indoktrinacija javnog obrazovanja. Tramp je doduše nekoliko puta ponovio da „nije ni pročitao“ dokumentat (Dans and Groves 2023) od 922 strane (što nikoga ne čudi), ali je već imenovao nekoliko od autora za buduću administraciju, uključujući za direktora Kancelarije za menadžment [predsedničke administracije] i budžet.

Kako **Hana Arent** (Hannah Arendt) piše u „*Izvorima totalitarizma*“ (*The Origins of Totalitarianism*), „[i]dealni subjekti totalitarističke vlasti nisu ubeđeni komunisti ili ubeđeni nacisti već ljudi za koje ne postoji razlika između činjenice i izmišljotine (tj. stvarnost iskustva) i razlika između istine i laži (tj. norme razmišljanja)“.(Arendt 1951)

¹⁷ Dnevni list „Njujork Tajmz“ (*The New York Times*) kontinualno ažurira živu kartu rezultata na svim nivoima: <https://www.nytimes.com/interactive/2024/11/05/us/elections/results-president.html>.

¹⁸ Podaci su uzeti sa statističkog agregatora <https://www.countryeconomy.com>.

Moja teza, koju ne želim ovde dokazivati, već se oslanjam na izloženo, glasi da je Kamala Heris izgubila izbore, ukoliko nije bilo neposredne interferencije u obradi glasačkih listića (što se ne može potpuno odbaciti, čak i kao mogućnost infinitezimalne verovatnoće, usled dramatično smanjenog broja demokratskih glasova u odnosu na prethodne predsedničke izbore nelogične raspodele glasova u pojedinim kritičnim državama gde je Tramp pobedio a sve druge izborne pozicije su pripale demokratskim kandidatima, kao i zbog izručivanja izvornog softvera za sprovođenje izbora Trampovim advokatima nakon prethodnih izbora), ne zbog svoje slabe kampanje, Bajdenovog kasnog izlaska iz trke, dugoročne politike Demokratske stranke ili skorašnjih rezultata izvršne vlasti Bajden-Heris, već zbog nivoa (dez)informisanosti jednog važnog dela biračkog tela u odnosu na gore navedena tri najvažnija pitanja, kao i zbog odnosa prema njenom spolu i, kao dodatnoj komplikaciji, boji kože. Pri tome treba naglašavati da ova teza ne pripisuje punu krivicu samim biračima koji su verovatno glasali protiv spostvenih racionalnih interesa već sveukupnom okruženju, medijskoj izloženosti, efektima društvenih mreža i opštem trenutnom kvalitetu političke kulture američkog društva.

I šta sad?

Glavno pitanje nakon izbora postaje: Šta će sve Donald Tramp hteti i moći izvršiti od svojih pretnji izrečenih tokom kampanje? Odnosno, da li su demokratija i liberalni politički sistem zaista u opasnosti u Sjedinjenim Državama?

Mnogo manje pažnje sam posvetio samoj Trampovoj ličnosti i njegovim izraženim namerama i nagoveštajima – koji su široko poznati ali možda nedovoljno shvaćeni – nego mogućim pravcima kritike na račun gubitnika i njene stranke. Nisam izložio ni izobličavajuće poluge američkog političkog sistema koje omogućavaju „*tiraniju manjine*“.(Levitsky and Ziblatt 2023) Ovu poslednju su teoretičari i empirijske studije ubedljivo obradili: (i) federalni sistem koji u vidu sastava Senata i elektorskog tela ustavno-istorijski preferira savezne države sa manjim stanovništvom (ii) većina kojih su ujedno i više ruralnog karaktera u odnosu na urbanizovanije regione zemlje,

te ruralno stanovništvo ima zantno veću moć od urbanog – birač u državi Vajoming, na primer, u 2020. godini imao je čak sedamdeset puta jači glas u Senatu nego birač iz Kalifornije; (iii) senatori koji predstavljaju svega 21 odsto birača mogu da blokiraju bilo šta u Senatu zbog vanustavnog pravila filibastera (filibuster); (iv) konačno, pošto u slučaju izjednačenog rezultata 270:270 u glasovima elektorskog tela predsednika bira Dom predstavnika u kojem po tom pitanju svaka država ima jedan glas, savezne države sa republikanskom većinom (koja se određuje po okruzima, te su opet u prednosti ruralne sredine) uvek imaju prevagu.

Većine u oba doma mogu da samovoljno preinače pravila, ali to se ne dešava suviše često jer obe stranka znaju da većine nisu permanentne. Međutim, ako je jedna stranka mnogo agresivnija od druge, ona može da iskoristi trenutak za sprovođenje u delo političkih projekata koje većina Amerikanaca ne odobrava. Izričit primer predstavljaju odluke Vrhovnog suda, koji trenutno ima 6:3 konzervativnu većinu, usled gore spomenute manipulacije dnevnim redom Senata. Pošto sudije imaju doživotni mandat (mogu se samo razrešiti u slučaju teške malverzacije), njihovo odlučivanje ne podleže nikakvoj odgovornosti. Povlačenje ustavnog prava na abortus glavni je primer sudskog aktivizma koji se ne može zaustaviti, osim sa novim zakonom, koji zahteva supervećinu u oba doma. A, kad je reč o izvršnoj vlasti, predsednik je zapravo inokosni poslovodni organ i njegova odluka je obavezujuća za sva ministarstva i druge agencije savezne vlade. Tramp je često govorio o neophodnosti da zameni profesionalce javne uprave i civilnih službi u tim institucijama, a naročito u pravosudnom sistemu, svojim sledbenicima i istomišljenicima, a sada već postoji i program za taj potez, koji čak ni Kongres ne može sprečiti. Dodajemo li imunitet za koji su se Trampovi advokati izborili pred Vrhovnim sudom, reč je o skoro nekontrolisanoj vlasti.

Dovoljno je dakle preslikavati Trampovu ličnost, njegovo ponašanje, njegove govore u elemente snažnog upozorenja Roberta Hajnlajna, iz prologa ovog eseja, kako bi se uvidelo da se ponovo nalazimo u opasnom vremenu: „*fanatizam je ponovo sa nama*“ a aktivni su i kandidat za diktatora, i njegova potpora u Kongresu, pa i privržena gomila onih koji su spremni da ga prihvate u tom svojstvu.

U eseju „Ur-fašizam“ od 1995. godine, **Umberto Eko** (Eco) se osvrnuo na svoje mladalačko iskustvo iz godina **Musolinijeve** (Mussolini) vladavine u Italiji i delimično na osnovu toga izradio kriterije za prepoznavanje apstraktnog koncepta fašizma, tzv. ur-fašizma ili večnog fašizma. „*Istorija nas uči da demokratije propadaju kada se pojavi harizmatični vođa koji predvodi pokret poniznih sledbenika. Vođa onda razvija kult ličnosti. Jedinstvo je potkrepljeno identifikacijom jasnog neprijatelja koji se može okriviti za društvene bolesti i ekonomske teškoće.*“ (Eco 1995)

Pored ove sažete teorije, svih 14 Ekoovih indikatora je prisutno u manjoj ili većoj meri u politici i ponašanju Donalda Trampa i njegovog kulta. Dok se nakon prve pobede teško snalazio na neočekivanoj poziciji, on je sad mnogo spremniji i mnogo ambiciozniji, a njegov novi tim je mnogo jedinstveniji da u drugom mandatu „*završe posao*“, odnosno pretvore ur-fašističke ideje u stvarnost američkog političkog sistema. Napokon, sam Tramp je više puta izjavio da će proterati 15 i više miliona nedokumentovanih migranata, uskratiti licence „*protivničkim medijima*“, „*odbraniti žene*“, volele to one ili ne, i upotrebiti vojsku protiv „*unutrašnjih neprijatelja koji su mnogo opasniji od spoljašnjih*“, a neke od kojih je čak i naveo po imenu.

Da li bi to bio fašizam i „*Da li se to može desiti ovde?*“ – kako stoji u naslovu zbirke eseja (Sunstein 2018), uređenoj od strane ustavnog teoretičara **Kesa Sanstina** (Cass R. Sunstein), još iz vremena prvog Trampovog mandata. Najoptimističniji prilog u zbirci navodi čuveni roman **Luisa Sinklera** (Lewis Sinclair) „*To se ovde ne može desiti*“ (Sinclair 1935), a kao argumente iznosi upravo one karakteristike savezne vlade koje Tramp i njegov tim planiraju da demontiraju. Jedan od najpoznatijih živih istoričara modernog fašizma, **Federiko Finčelstin** (Federico Finchelstein), koji je javno predvideo Trampov pokušaj prevrata odmah nakon izgubljenog izbora u novembru 2020. godine, razvija uporednu teoriju desničarskog populizma i fašizma uvodeći kategoriju tzv. '*oće bit fašizma* u najnovijem delu pod naslovom *The Wannabe Fascists*. Paradigma te nove vrste globalnog lidera je za njega Donald Tramp, „*po pravilu legalno izabrani vođa koji se, za razliku od prethodnih populista željni da se distanciraju od fašizma, okreće totalitarnim lažima, rasizmu i ilegalnim metodima da uništi demokratiju*

iznutra".(Finchelstein 2024) Po Finčelstinu u istu grupu spada i mađarski premijer **Viktor Orban** (Viktor Orbán), koji neprekidno vlada već četrnaest godina, te je već uspeo da razgradi mladu mađarsku demokratiju i ulaže ogromna sredstva u širenje ideje i prakse iliberalne države kroz osvajanje sudskog, medijskog, pa čak i kulturnog sistema, jednostranačko usvajanje novog ustava, koji skoro potpuno onemogućava opoziciju kroz pretvaranje svakog važnijeg zakona u „*kardinalne*“, koji zahtevaju dvotrećinsku većinu u parlamentu, vešto legaliziranje državne korupcije za stvaranje samo njemu lojalne oligarhije, sistematsko proganjanje migranata (osim „*svojih*“ gastarbajtera iz azijskih zemalja), vauk ideologije i netradicionalnih grupa i shvaćanja društvenog spola. Orban je tim uspesima privukao pažnju, pa čak i zavist Trampa i njegovog političkog tabora. Projekat 2025 sadrži niz ciljeva koji su već ostvareni u Mađarskoj.

Umesto zaključka

Da li će Tramp u tome uspeti, teško je prognozirati. Sigurno je, međutim, da on ima plan, nameru, partnere u finansijskim i industrijskim krugovima kao i politička sredstva da na čelu svoje potpuno poslušne stranke i uz pomoć glasova obmanutih masa nezadovoljnih birača pretvori američku liberalnu demokratiju u alternativnu stvarnost, u još jedan „*režim straha*“.(Podunavac 2022)

A, kad je reč o međunarodnom poretku, Tramp je već za vreme prvog mandata otkazao važne međunarodne ugovore i iskazao više poverenja u diktatore Ruske Federacije i Demokratske Narodne Republike Koreje nego u saveznike Sjedinjenih Država. Doduše Narodnu Republiku Kinu (čije čak ime redovno izgovara u rugajućem tonu) je uvek smatrao protivnikom ali je nerealno očekivati da odbacujući posleratni sistem „*američkog mira*“ (*Pax Americana*) može, ili čak hoće, da sačuva primat u međunarodnim odnosima ili pak mit i relativnu stvarnost „*američke izuzetnosti*“ (*American exceptionalism*). Ovi koncepti i američka spoljna politika su proteklih osam decenija svakako prouzrokovali ne samo pozitivne već i tragične posledice po svet, ali se čini sigurnim da lažni novi svet alternativne stvarnosti, odnosno, ur-fašizma, predvođen ruskim i kineskim diktatorima, pa čak i

mađarskim iliberalnim podrivačem Evropske Unije, neće doneti sadržajnu demokratiju, veću slobodu i dobrobit čovečanstvu.

Literatura

- Allsop, John. 2020. "Taking Trump at his word" *Columbia Journalism Review*. https://www.cjr.org/the_media_today/trump_election_delayed_seriously_not_literally.php.
- Arendt, Hannah. 1951. *The Origins of Totalitarianism*. New York: Harcourt, Brace and Co.
- Dans, Paul and Steven Groves, eds. 2023. *Mandate for Leadership: The Conservative Promise*. Presidential Transition Project 2025. Washington: The Heritage Foundation
- Downs, Anthony. 1957. *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper & Row
- Eco, Umberto. 1995. "Ur-Fascism." *The New York Review of Books*. New York, June 22, 1995. <https://www.nybooks.com/articles/1995/06/22/ur-fascism/>
- Finchelstein, Federico. 2024. *The Wannabe Fascists: A Guide to Understanding the Greatest Threat to Democracy*. Oakland, CA: University of California Press
- Fisher, Max. 2022. *The Chaos Machine: The Inside Story of How Social Media Rewired Our Minds and Our World*. New York: Back Bay Books
- Grofman, Bernard. 2004. "Downs and Two-party Convergence." *Annual Review of Political Science* 7 (June): 25–46
- Heinlein, Robert A. 1953. *Revolt in 2100*. Chicago: Shasta
- Kakutani, Michiko. 2018. *The Death of Truth: Notes on Falsehood in the Age of Trump*. New York: The Duggen Books
- Kamarck, Elaine C. and Darrell M. West. 2024. *Lies That Kill: A Citizen's Guide to Disinformation*. Washington: The Brookings Institution Press
- Levitsky, Steven and Daniel Ziblatt. 2023. *Tyranny of the Minority: Why American Democracy Reached the Breaking Point*. New York: Crown
- Pickard, Victor. 2020. "Confronting the Misinformation Society: Facebook's "Fake News" Is a Symptom of Unaccountable Monopoly Power." In *Fake News: Understanding Media and Misinformation in the Digital Age*, Melissa Zimdars and Kembrew McLeod, eds. 124–144. Cambridge, MA: The MIT Press
- Podunavac, Milan. 2022. *Režimi straha*. Beograd: Univerzitet Donja Gorica
- Sinclair, Lewis. 1935. *It Can't Happen Here (A Novel)*. New York: Doubleday, Doran and Company
- Stocking, Galen, Luxuan Wang, Michael Lipka, Katerina Eva Matsa, Regina Widjaya, Emily Tomasik and Jacob Liedke. 2024. *America's News Influencers*. Pew Research Center. https://www.pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/20/2024/11/PJ_2024.11.18_news-influencers_report.pdf
- Sunstein, Cass R. 2018. *Can It Happen Here? Authoritarianism in America*. New York: Dey St., Imprint of William Morrow

AZ ALTERNATÍV VALÓSÁG KORA: A JOBBOLDALI POPULIZMUS ÁTMENETE „AKARHATNÁM” - FASIZMUSBA AMERIKÁBAN

Összefoglaló: *Donald Trump győzelme a 2024-es elnökválasztáson megdönti azt az elméletet, hogy első ciklusa anomália volt az Egyesült Államok liberális demokráciájának történetében. Az okokat a populista politika alábecsülésében keresik a Demokrata Párt állítólagos túlzottan elitista, identitárius és neoliberális politikájában, a kampány és vezető politikusainak gyengeségében, vagyis abban, hogy figyelmen kívül hagyták az „idők szellemét”, amikor a társadalom egyes részei, és nem csak Amerikában, konzervatív irányba haladnak. Az ilyen jellegű kritikákat is elismerve, ez a cikk egy egészen más típusú lehetséges okra is rámutat: a dezinformáció, a megtévesztés és a hazugságok globális terjedésének erősödő hatásaira, ami pontosan az, ami kielégíti a bonyolult kérdésekre egyszerű válaszokat váró választókat. Trump második mandátumának lehetséges következményei közé tartozik a liberális demokrácia politikai rendszerének lerombolása az Egyesült Államokban, valamint a nemzetközi rend felbomlása az illiberális, populista, protofasiszta irányzatok, valamint az autokratikus vagy diktatórikus rendszerek és vezetők javára.*

Kulcsszavak: *Amerikai Egyesült Államok, Donald Trump, Kamala Harris, Joe Biden, Orbán Viktor, populizmus, illiberalizmus, fasizmus, liberális demokrácia.*

Rad je primljen u Redakciju 25. 11. 2024. godine.

Rad je odobren za štampu 01. 12. 2024. godine.

DECENIJE USTAVNE DOCNJE: IZGRADNJA NORMATIVNO-POLITIČKOG OKVIRA AUTONOMNE POKRAJINE VOJVODINE²

Apstrakt: *Analiza četiri saziva Skupštine Autonomne pokrajine Vojvodine: Šestog, Sedmog, Osmog i Devetog, dovodi u pitanje postavljanje Pševorskog da mirna, dvostruka smena elita označava završetak procesa demokratske konsolidacije i tranzicije: nakon smene režima Slobodana Miloševića i nakon 16 godina političke dominacije Demokratske stranke (2000-2016.), dvostruka smena elita u AP Vojvodini nije dovela u pitanje kontinuitet – kontinuitet kampanje poništavanja svih vrednosti na kojima počiva vojvođanska politička zajednica. Rad četiri saziva Skupštine AP Vojvodine u periodu 2008-2024. godine je analiziran kroz proces donošenja ključnih normativnih akata, a u cilju upoznavanja šire javnosti sa normativnom istorijom Skupštine AP Vojvodine, koja je u najvećem delu tzv. “velike” nacionalne političke historiografije ostajala skrajnuta i najčešće svrstana u političke hronike drugog reda, događajnu istoriju manje vrednosti kojom su se retko bavili istraživači, kako politikolozi tako i sociolozi i istoričari. U ovom periodu teme autonomije, decentralizacije i regionalizacije nestaju sa liste političkih prioriteta, što je sledstveno bilo praćeno brojnim primerima političkog, ekonomskog i simboličkog osporavanja legitimnosti institucija pokrajinske autonomije. Sukobljeni uticaji u političkom polju autonomije Vojvodine potvrđiće i u periodu 2008-2024, do tada puno puta potvrđeno pravilo: da je teško formulisati najmanji zajednički sadržilac za suprotstavljene*

¹ Diplomirani politikolog. E-mail: kresojas@neobee.net.

² Za rad su korišćeni delovi knjige “Skupština Autonomne pokrajine Vojvodine 2008-2024.” koja je u pripremi za štampu.

koncepte koji autonomiju Vojvodine vide ili kao oblik političke teritorijalne decentralizacije ili kao političku ideju, evropski projekat i projekat budućnosti i modernosti.

Ključne reči: *Autonomija, decentralizacija, Skupština AP Vojvodine, Ustav, Statut AP Vojvodine, političke elite.*

Uvodne napomene

Politička dinamika četiri saziva Skupštine AP Vojvodine u periodu 2008-2024, bila je turbulentna ali ne i nepredvidiva. Ključni akteri na političkoj sceni, bez obzira na razlike u ideološkom predznaku, ponašali su se po predvidivim scenarijima, rešavanju spornih pitanja nije se pristupalo strateški, promišljeno i vodeći računa o opštem dobru, već se uvek i iznova postupalo po poznatim obrascima: u medijima se najavljivalo donošenje važnih akata, formiranje koordinacionih tela i radnih grupa; pripremali su se i volšebno pojavljivali fantomski nacrti i predlozi akata; akti su ulazili u skupštinsku proceduru, povlačeni i ponovo podnošeni; pravili su se zakulisni, tajni, separadni dogovori političkih aktera; već zakazane sednice su se tokom noći otkazivale a dokumenta potpisivana pod nejasnim okolnostima...Sve je bilo već viđeno, očekivano i predvidivo. Nedelje su se pretvarale u mesece, meseci su se pretvarali u godine, godine u decenije, a podsećanja na Ustavom i zakonom propisane obaveze su bivala sve ređa i sve tiša.

Slučaj nedonošenja zakona o finansiranju AP Vojvodine je paradigmatičan primer višedecenijske docnje koja i dalje proizvodi lošu beskonačnost: ni 16 godina nakon Ustavnim zakonom utvrđenog roka za usklađivanje zakonodavnog okvira sa Ustavom, zakon o finansiranju AP Vojvodine nije donet: o Ustavom definisanoj obavezi iz člana 184. stav 2. prvi put se ozbiljnije počelo govoriti 2011. (tri godine po isteku Ustavnim zakonom propisanog roka), kada je predsednik Vlade najavio da će u roku od dve sedmice biti formiran stručni tim u kojem će se nalaziti predstavnici republičke i pokrajinske vlasti, zadužen za izradu zakona o imovini i finansiranju Vojvodine; četiri godine kasnije, početkom avgusta 2015. ministar finansija je objavio da su polazne osnove i principi za finansiranje AP Vojvodine

spremni a da će konkretna rešenja i modeli finansiranja AP Vojvodine biti određeni nakon konsultacija. I tako od izbora do izbora, od vlade do vlade, od budžeta do budžeta i od jednog do drugog ministra finansija.

U svakom od scenarija važnu epizodu čini i separadni dogovor: i u slučaju utvrđivanja radnih verzija nacrtu zakona o utvrđivanju nadležnosti AP Vojvodine 2009. godine kao i u slučaju donošenja zakona o javnoj svojini 2011, čelnik Lige socijaldemokrata Vojvodine (LSV) je pravio dogovor sa predsednikom Vlade Republike Srbije i u oba slučaja amandmani LSV bivaju prihvaćeni kao sastavni deo zakona.

Budući da se nedostatak komunikacije i razumevanja supstituisao političkim nagodbenjaštvom i statutarna saga je poprimila književnu i političku formu trilera: nakon 14 meseci od utvrđivanja Predloga statuta, u kojem se nakon prijema u Narodnoj skupštini 15. oktobra 2008. nije mogao promeniti ni poslovični zarez; nakon Skupštini AP Vojvodine poslate, povučene pa ponovno dostavljene ispravljene dve verzije Zaključka Izvršnog veća o pravno-tehničkom usaglašavanju Predloga statuta AP Vojvodine sa Predlogom zakona o utvrđivanju nadležnosti AP Vojvodine; nakon Narodnoj skupštini poslate, povučene pa ponovo dostavljene ispravljene dve verzije pravno-tehničkog usaglašavanja i tehničkih ispravki Odbora za propise u tekstu Predloga statuta; nakon dve verzije Predloga statuta koje je potpisao predsednik Skupštine AP Vojvodine i treće koja nosi potpis potpredsednika; nakon fantomskog brisanja i ponovnog pojavljivanju zarez u formulaciji da je Novi Sad „*glavni, administrativni centar*“ i brojnih, od gramatičkih do pravno-političkih tumačenja tog znaka interpunkcije, 17. sednica Skupštine Autonomne pokrajine Vojvodine sazvana je za 14. decembar 2009. godine sa jednom tačkom dnevnog reda: Predlog odluke o proglašenju Statuta Autonomne pokrajine Vojvodine.

Opisani događaji su pred političku elitu postavili jednostavno pitanje: šta je nama Vojvodina i kako definisati njenu autonomiju? Ni samo pitanje ni različiti odgovori nisu predstavljali istorijski novum: gotovo istovetne polemike obeležile su prethodna tri veka, preciznije 334 godine (ako računamo od 1690. godine i „*Privilegija*“ austrijskog cara **Leopolda Prvog**), a zastupnici različitih stavova su lako mogli pronaći ideološke preteče bez

razlike na državna ustrojstva, političke režime, istorijske misije revolucionarnih pobednika; i bez razlike i onda i sada, na pitanju autonomije Vojvodine se prelamalo kao ključno, pitanje modernosti i prosvেćenosti države i društva.

I dalje, pitanja identiteta, demokratije, političke kulture i vrednosnog ustrojstva, pitanje državnog uređenja.

Na žalost, period 2008-2024. samo će potvrditi istorijsku zakonitost da su dominantne političke snage retko uzimale za arhimedovsku, uporišnu tačku autonomije sposobnost građanina da „oblikuje, preispituje i ostvaruje“ opšte dobro zajednice. Otuda ne čude brojne kontraverze izazvane odlukama Ustavnog suda Republike Srbije, sinhronizovani pokušaji osporavanja autonomije i simboličkog ukidanja imena Vojvodine.

Kada je reč o kontraverzama, ilustracije radi, iako je Zakon o javnoj svojini donet dve godine nakon proglašenja Statuta, Ustavni sud je osporio odredbu člana 11. stav 3. Statuta da „*Skupština AP Vojvodine pokrajinskom skupštinskom odlukom određuje organe nadležne za upravljanje i raspolaganje imovinom AP Vojvodine na način utvrđen zakonom*“, i utvrdio da je nesaglasna sa članom 27. stav 9. Zakona o javnoj svojini [*sic!*] kojom je izričito propisano da se Statutom AP određuje organ koji odlučuje o pribavljanju stvari i raspolaganju stvarima u svojini autonomne pokrajine, pod uslovima propisanim zakonom.

Dakle, nesaglasna sa Ustavom je bila činjenica, da te 2009. godine Statut nije bio usaglašen sa odredbama Zakona koji će biti donet 2011. godine.

Važan uvid u atmosferu koja je obeležila ovaj period, a posebno razdoblje od 2008. do 2016. godine, daje analiza javnog diskursa u kojem je kao opštevažeći standard bilo usvojeno rigidno tumačenje osnovnih politoloških pojmova: države, društva, vlasti, moći, suvereniteta, autonomije, regionalizacije, decentralizacije. Bilo je evidentno i duboko nerazumevanje novih koncepata suvereniteta, moći i vlasti, posebno u procesima pristupanja Evropskoj uniji, koji podrazumevaju u jednom delu gubljenje, a u drugom podelu suvereniteta sa Briselom. I sledstveno, snažni su bili i ostali otpori spram političkog koncepta koji je odbijao da Vojvodinu svede samo na oblik teritorijalne decentralizacije, a bez promišljanja kompleksnosti istorijskog, etničkog, ekonomskog, kulturnog...konteksta. Razumevajući društvo

kao totum u kojem sve proizilazi iz jednog centra i čini nedeljivu celinu, Vojvodina, shodno zagovornicima tog pristupa ne može biti pokrajina u sastavu Srbije, već isključivo deo Srbije.

U procesu usklađivanja odredbi Statuta sa Odlukom Ustavnog suda, najviše rasprave je izazvalo usklađivanje odredbi koje su se ticale: definicije AP Vojvodine, korišćenja izraza nacionalne manjine ili nacionalne zajednice, pitanja simbola, grba i zastave AP Vojvodine i uvođenja tradicionalnih simbola, preambule, definisanja grada Novog Sada i imena Pokrajinska vlada ili Vlada Vojvodine, polu-rečenice da je Vojvodina „osnovana Ustavom“...

Da će statutarna saga imati i nastavke, videlo se i u slučaju donošenja Pokrajinske skupštinske odluke o izgledu i korišćenju simbola i tradicionalnih simbola Autonomne pokrajine Vojvodine. Iako je članom 8. stav 2. Pokrajinske skupštinske odluke o sprovođenju Statuta AP Vojvodine bilo propisano da se *“najkasnije u roku od tri meseca od dana stupanja na snagu ove Pokrajinske skupštinske odluke”*, tj. do 30. avgusta 2014. godine, donese Pokrajinska skupštinska odluka o izgledu i korišćenju simbola i tradicionalnih simbola Autonomne pokrajine Vojvodine, proteći će 18 meseci od prvog stavljanja na dnevni red sednice Skupštine AP Vojvodine, pa do izglasavanja 15. septembra 2016.

Politička potkapacitiranost i nekompetentnost nosilaca političke moći da formulišu jasne strategije i odgovore na kampanju poništavanja vrednosti vojvođanske političke zajednice, imala je za (ne)očekivanu posledicu urušavanje političkog kredibiliteta jednog broja do tada važnih aktera, kako na vojvođanskoj tako i nacionalnoj političkoj sceni. U slučaju LSV ulogu okidača u procesu gubljenja legitimiteta je odigrao jedan znak interpu-kcije – zarez, a u slučaju Demokratske stranke (DS), politička kalkulacija i okretanje po potrebi, vojvođanskog ili beogradskog lica stranke, dovela je ne samo do gubljenja vlasti već i do skorog nestanka stranke. Demokratska stranka je nakon 2016. godine svedena na kulisu iza čijeg imena će ostati tek naznake ideologije i infrastrukture.

Donošenje Statuta Autonomne pokrajine Vojvodine i Zakona o utvrđivanju nadležnosti Autonomne pokrajine Vojvodine

Shodno odredbi člana 10. stav 2. Ustavnog zakona za sprovođenje Ustava Republike Srbije³ u delu koji regulše primenu odredbi Ustava na pokrajinsku autonomiju, propisano je da je novoizabrana skupština Autonomne pokrajine Vojvodine dužna da 90 dana od dana svog konstituisanja, pre usvajanja, dostavi predlog novog Statua AP Vojvodine na saglasnost Narodnoj skupštini.⁴

Budući da je Prva sednica Šestog saziva održana 16. jula 2008. godine, poštujući Ustavnim zakonom propisane rokove sednica Skupštine AP Vojvodine na kojoj je utvrđen Predlog statuta Autonomne pokrajine Vojvodine bila je sazvana za 14. oktobar 2008. godine.

Shodno rezultatima izbora za poslanike u Skupštinu AP Vojvodine koji su održani 11. maja 2008. godine, o novom Statutu AP Vojvodine je odlučivao saziv u kojem su apsolutnu većinu imali poslanici izabrani sa koalicionih lista okupljenih oko: DS-a, Mađarske koalicije (Magyar Koalíció) koju je predvodio Savez vojvođanskih Mađara (SVM) i LSV-a.⁵

Donošenje novog statuta AP Vojvodine je bilo ne samo Ustavnim zakonom propisana obaveza već prevashodno nužnost koju je nametala realnost: naime, rad pokrajinskih organa i institucija je te 2008. godine bio

³ „Sl. glasnik RS“, broj 98/2006.

⁴ Narodna skupština Republike Srbije na Drugoj posebnoj sednici održanoj 8. novembra 2006. godine, donela je Odluku o proglašenju Ustava Republike Srbije, na osnovu člana 133. stav 3. Ustava Republike Srbije i člana 25. Zakona o referendumu i narodnoj inicijativi. Ustav je objavljen u „Službeni glasnik RS“, broj 98/2006.

⁵ U Skupštinu AP Vojvodine su izabrani poslanici sa sledećih izbornih lista: „Za evropsku Vojvodinu, Demokratska stranka - G17 plus, Boris Tadić“ – mr Bojan Pajtić (65), „Zajedno za Vojvodinu – Nenad Čanak“ (5), „Srpska radikalna stranka – Tomislav Nikolić“ (24), „Magyar Koalíció - Pásztor István, Mađarska koalicija – Ištvan Pastor“ (9), „Demokratska stranka Srbije – Nova Srbija Vojislav Koštunica“ – dr Zoran Lončar (6), „Socijalistička partija Srbije (SPS) – Partija ujedinjenih penzionera Srbije (PUPS)“ – Dušan Bajatović (4), „Liberalno-demokratska partija“ - Čedomir Jovanović (1) kao i predstavnici izbornih lista grupa građana iz Vršca, Bele Crkve, Sečnja, Plandišta, Srbobrana i Opova (6). Izveštaj o ukupnim rezultatima izbora za poslanike u Skupštinu Autonomne pokrajine Vojvodine raspisanih za 11. maj 2008. godine, <https://pik.skupstinavojvodine.gov.rs/sadrzaj/2008izvestajorezultatima2008.pdf>.

normiran aktom koji je bio donet 17 godina ranije, u bitno drugačijem istorijskom i političkom kontekstu. U tom trenutku važeći Statut AP Vojvodine⁶ Skupština AP Vojvodine je donela 18. juna 1991. godine na zajedničkoj sednici svih veća.⁷

U periodu 1991-2008, tokom 17 godina važenja Statuta, Vojvodina je kao autonomna pokrajina u sastavu Republike Srbije bila deo četiri državno pravna oblika (Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija, Savezna Republika Jugoslavija, Državna zajednica Srbija i Crna Gora, Republika Srbija), bivša zajednička država je preimenovana u region, vođena su četiri rata, promenjen je ekonomski režim i izvršena vlasnička transformacija, promenjeni su vrednosni okviri političkog sistema i političke kulture, uveden je višepartijski sistem..

Poštovanje Ustavnim zakonom utvrđene procedure je pokrenulo višedecenijske političke animozitete, erupacija osporavanja suštine autonomije Vojvodine je sa svih strana preplavila javni prostor, otpor donošenju novog Statuta je izazvao snažne političke potrese a političke, ekonomske, socijalne, posledice tih potresa se osećaju i danas.

O Nacrtu statuta⁸ je vođena široka 15-dnevna javna rasprava, uvažen je veliki broj sugestija i inicijativa, unete su izmene uz uvažavanje sugestija stručnjaka za različite oblasti društvenog, političkog, ekonomskog, socijalnog, kulturnog..života. U izradi radnog teksta je učestvovalo 22 eksperata, javna rasprava je organizovana u 32 opštine Vojvodine, 79 subjekata je na pisani način dostavilo sugestije sa 135 predloga amandmana, uvaženo je i izvršeno 68 intervencija u cilju pobošljanja i preciziranja teksta.⁹

⁶ „Službeni list Socijalističke Autonomne pokrajine Vojvodine“, broj 17/91.

⁷ Predlog Statuta Skupština AP Vojvodine je utvrdila na zajedničkoj sednici svih veća 29. marta 1991. godine. Narodna skupština Republike Srbije je Odluku o davanju prethodne saglasnosti na Predlog Statuta Autonomne pokrajine Vojvodine donela 22. maja 1991.

⁸ Tekst Nacrta Statuta AP Vojvodine je prihvatilo Koordinaciono telo poslaničkih grupa u Skupštini AP Vojvodine: „Za evropsku Vojvodinu“, „Mađarska koalicija“, „SPS-PUPS-PVRER“ i „Liga socijaldemokrata Vojvodine – Zajedno za Vojvodinu“, na sednici održanoj 16. septembra 2008. Krajem avgusta 2008. godine, predsednik poslaničke grupe „Za evropsku Vojvodinu“ je najavio da će radna verzija statuta koju je sačinio DS biti „data na uvid“ SVM-u i da će „usaglašen tekst SVM-a i DS-a biti predočen svim drugim koalicionim partnerima u pokrajinskoj vlasti.“ „Rukopis DS-a prvi čitaju u SVM-u“, *Dnevnik*, 20.avgust 2008.

⁹ Stenografske beleške: broj 06-109/2008, sa 6. sednice Skupštine AP Vojvodine, održane 14. oktobra 2008, str. 10.

O Predlogu statuta se raspravljalo na Šestoj sednici Šestog saziva Skupštine AP Vojvodine, održanoj 14. oktobra 2008. godine, a budući da postupak donošenja Statuta nije bio uređen posebnim aktom, primenjena su opšta pravila donošenja akta uvrđena Poslovníkom Skupštine. Na tekst Predloga statuta (70 članova) ukupno je podneto 175 amandmana: amandmane su podnele poslaničke grupe: *“Demokratska stranka Srbije – Nova Srbija”* (1-68), *“Srpska radikalna stranka”* (1-32), *“Napred Srbijo”* (1-54) i Izvršno veće AP Vojvodine (1-5).¹⁰

U skupštinskoj raspravi je otvoreno i pitanje autentičnosti predloženog teksta Statuta i potvrdilo se, da je Nacrt Statuta u najvećem delu preuzet tekst Predloga koji su godinu dana ranije prezentovale LSV i SVM.¹¹ Naime, predsednici ove dve političke opcije su u Beogradu, 21. novembra 2007, predstavili svoj predlog novog Statuta AP Vojvodine po kome bi AP Vojvodina, uz Skupštinu od 120 poslanika, imala i svog predsednika, vladu, ministre, organe uprave i pokrajinskog ombudsmana.

Uz uvođenje institucije predsednika Vojvodine (kojeg bi Skupština AP Vojvodine birala dvotrećinskom većinom na petogodišnji mandat) novinu je predstavljao i predlog o formiranju Saveta nacionalnih zajednica sa *„ograničenom moći veta“* na odluke Skupštine, koji bi po paritetnom principu (pripadnici srpskog naroda i manjinskih zajednica) formirali poslanici u Skupštini AP Vojvodine. Takođe, tekst je sadržao i odredbu koja nije bila uobičajena u takvoj vrsti akata, naime *„da političke stranke ne mogu sebi potčiniti ni jedan pokrajinski organ“*.

¹⁰ Amandmane su podneli i poslanici: Branislav Bogaroški (2), Marija Radojčić (2), Maja Sedlarević (3), doc. dr Branislava Belić (1) i prof. dr Nenad Vunjak (7) koji su i povukli podnete amandmane iz procedure, a Amandman I Leone Vislavski je prihvaćen uz Amandmane Izvršnog veća AP Vojvodine 1-5 i amandmane poslaničke grupe *“Srpska radikalna stranka”*: Amandman XIII na član 11. stav. 1. i deo amandmana XXXII na član 37. stav 5. Prihvaćeni amandmani su postali sastavni deo teksta Predloga statuta AP Vojvodine i o njima se nije odvojeno glasalo. Zapisnik sa Šeste sednice Skupštine AP Vojvodine, održane 14. oktobra 2008, <https://www.skupstinavojvodine.gov.rs/Strana.aspx?s=sednice&id=15&t=z&j=SRC> pristupljeno 9. jula 2022.

¹¹ Kritike i tvrdnje poslaničke grupe *„Srpska radikalna stranka“* su potvrđene u skupštinskoj raspravi. Stenografske beleške: broj 06-109/2008, sa 6. sednice Skupštine AP Vojvodine, održane 14. oktobra 2008, str. 36.

Predlog SVM-a i LSV-a podrazumevao je da Skupština AP Vojvodine donosi propise koji imaju snagu zakona o pitanjima od pokrajinskog značaja, a Vojvodina bi imala pravo ubiranja prihoda na svojoj teritoriji i imovinu kojom bi raspolagala. Rečima **Ištvana Pastora**, predsednika SVM-a, „*bez toga nema prave, već samo verbalne autonomije*“.¹² Takođe, naglašeno je da se predloženi dokument „*ne može doživljavati kao pokušaj rušenja današnjeg ustavnog poretka*“¹³ već da je suština „*da se položaj AP Vojvodine primeri ukupnom sistemu uprave u Srbiji i da Vojvodina prestane da bude u organizacionom smislu izvan državnog sistema u Srbiji*“.¹⁴

Kada smo na polju autentičnosti, istine radi, ni tekst koji su prezentovali predsednici SVM-a i LSV-a te 2007. godine, nije bio posve originalan: i uvođenje funkcije predsednika AP Vojvodine kao i definisanje pojedinih nadležnosti Pokrajine, u velikom delu se poklapalo sa Radnom verzijom prednacrtu Osnovnog zakona Autonomne Pokrajine Vojvodine koji je bio pripremljen u martu 2003. godine,¹⁵ a tri godine kasnije, deo rešenja će biti preuzet i u dokumentu koji je vladajuća koalicija u AP Vojvodini usaglasila odmah po proglašenju Ustava Republike Srbije 8. novembra 2006.¹⁶

Politički oponenti su u tekstu predloženom od strane SVM i LSV videli „*drugu postpetooktobarsku autonomašku ofanzivu*“¹⁷ i podsetili da su ideje koje se sada nude već bile sadržane u nacrtu Osnovnog zakona Vojvodine koji je izradio akademik **Aleksandar Fira**, kao i da se uvodi „*pro-*

¹² „Vojvodina s predsednikom, ministrima i propisima“, *Dnevnik*, 22. novembar 2007, str.3.

¹³ Ištvan Pastor, „Vojvodina s predsednikom, ministrima i propisima“, *Dnevnik*, 22. novembar 2007, str.3.

¹⁴ Nenad Čanak, „Vojvodina s predsednikom, ministrima i propisima“, *Dnevnik*, 22. novembar 2007, str.3.

¹⁵ „Radna verzija prednacrtu Osnovnog zakona Autonomne pokrajine Vojvodine“, u: *Vojvođansko pitanje*, Beograd: Nova srpska politička misao, posebno izdanje 1 (2005). (str. 151).

¹⁶ Tamaš Korhec (Korhecz *Tamás*), potpredsednik Izvršnog veća AP Vojvodine i pokrajinski sekretar za upravu, propise i nacionalne manjine, „Do predsednika Vojvodine dvotrećinskom većinom“, *Dnevnik*, 23.novembar 2007, str. 3.

¹⁷ Dušan Bajatović, „Autonomaško dizanje političke prašine“, *Dnevnik*, 23. novembar 2007. Takođe, Dušan Bajatović je pozvao sve relevantne političke stranke u Srbiji – SPS, SRS, DS, DSS i SVM – da pitanje autonomije Vojvodine „uzmu iz ruku autonomaša, da smene predsednika Skupštine Vojvodine tako što će biti privremeno stvorena nova parlamentarna većina.“ „Trebalo li Vojvodini predsednik?“, *Dnevnik*, 30. novembar 2007.

*tivustavna kategorija u kojoj se otvoreno ili malo uvijeno promovirše separatizam u Vojvodini“.*¹⁸

Pitanje novog Statuta AP Vojvodine nametnulo se ne samo kao tema pred očekivano raspisivanje izbora u 2008. godini (za narodne poslanike, poslanike u Skupštini AP Vojvodine kao i za izbor predsjednika Republike), budući da Statut, kao najviši pravni akt AP Vojvodine „sadrži politička opredjeljenja vezana za to kakav može da bude status Vojvodine u okviru novog Ustava Srbije i služi za pokretanje dijaloga o ovoj temi, veoma bitnoj za vojođansku političku scenu“¹⁹ već i kao tema koju je na dnevni red postavila i delegacija Monitoring komiteta Parlamentarne skupštine Saveta Evrope.²⁰

Nakon konstituisanja Šestog saziva Skupštine AP Vojvodine javnost su preplavile najave različitih rešenja u novom Statutu, koja su otvarala brojne nedoumice, prvenstveno: da li donošenje novog Statuta treba vezati za promenu Ustava ili ne?

Naime, poslanička grupa LSV “Zajedno za Vojvodinu”²¹ i poslanička grupa “Mađarska koalicija”²² su bile stava da novoformulisane nadležnosti AP Vojvodine zahtevaju promenu Ustava, a DS i Socijalistička partija Srbije (SPS), da statutarna rešenja moraju pratiti Ustavne odredbe.

¹⁸ Velibor Radusinović, predsednik poslaničke grupe DSS-a u Skupštini AP Vojvodine, „Autonomaško dizanje političke prašine“, *Dnevnik*, 23. novembar 2007.

¹⁹ Ištvan Pastor, „Vojvođanski statut okosnica izborne kampanje“, *Dnevnik*, 28. novembar 2007.

²⁰ Izvestioci Monitoring komiteta Parlamentarne skupštine Saveta Evrope su razgovarali sa predsednikom Skupštine AP Vojvodine i predsednikom Izvršnog veća AP Vojvodine o „budućem statutu Vojvodine, odnosu Pokrajine i Republike kao i o mogućnostima dalje regionalizacije Srbije.“ „Vojvođani hoće maksimum iz Ustava Srbije“, *Dnevnik*, 28. novembar 2007.

²¹ Koaliciju “Zajedno za Vojvodinu” su činile: Liga socijaldemokrata Vojvodine, Alijansa vojvođanskih Rumuna, Vojvođanska alternativa, Demokratska Vojvodina – partija socijaldemokrata, Demokratska zajednica Hrvata, Socijaldemokratska partija Vojvodine i grupa građana. “Kako smo glasali na lokalnim izborima 2008. i 2012: Pedeset najjačih odborničkih lista“, *Vreme*, 27. april 2012, <https://old.vreme.com/cms/view.php?id=1049516>, pristupljeno 20. marta 2024.

²² Listu “Mađarska koalicija - Ištvan Pastor - Magyar Koalíció - Pásztor István” na izborima 2008. činile su: Savez vojvođanskih Mađara (Vajdasági Magyar Szövetség), Demokratska stranka vojvođanskih Mađara (Vajdasági Magyar Demokrata Párt) i Demokratska zajednica vojvođanskih Mađara (Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége).

I dok je "Mađarska koalicija" insistirala na promenama Ustava pre no što se počne sa javnom raspravom o Statutu, jer je "cilj Mađarske koalicije jačanje autonomije Vojvodine putem promena Ustava Srbije i uspostavljanje zakonodavne, izvršne i delimične sudske vlasti Pokrajine", dotle su stavovi SPS-a i DS-a opisani kao "prilično bliski, pošto su zasnovani na shvatanju Vojvodine kao regiona u čijim su temeljima ekonomski parametri, a ne kao regiona koji je politička tvorevina".²³

Svoj predlog Statuta je najavila i Srpska radikalna stranka (SRS) ističući kao najvažnija rešenja da "Skupština AP Vojvodine treba da ima 100 poslanika, da bude proporcionalni ili jednokružni većinski izborni sistem i da je Vojvodina i dalje autonomna pokrajina bez izvršne, zakonodavne i sudske samostalnosti". SRS je zastupala stav da novi Statut treba da dodatno zaštiti interese nacionalnih manjina, npr. "da se utvrdi da predstavnici nacionalnih manjina imaju čelne funkcije u Skupštini AP Vojvodine".²⁴

Predlog statuta AP Vojvodine koji je pripremila poslanička grupa "Demokratska stranka Srbije - Nova Srbija" (DSS-NS) početkom oktobra 2008. je predat u Pisarnicu Skupštine AP Vojvodine, ali budući da nije poštovana odredba člana 47. važećeg Statuta²⁵ da predlog za njegovu promenu mora biti podnet od strane ovlašćenog predlagača²⁶ nije ušao u skupštinsku proceduru i o njemu se nije raspravljalo na sednici Skupštine AP Vojvodine.

Uoči zakazane sednice Skupštine AP Vojvodine Izvršno veće je korigovalo tekst Predloga i ugrađeni su predlozi LSV, G17 plus i SPS, kojima je između ostalog, u preambuli istaknut Ustavni osnov za donošenje Statuta, utvrđeno da je Skupština AP Vojvodine osnivač Vojvođanske akademije nauka i umetnosti (VANU) i da organi AP Vojvodine obezbeđuju uslove za njen rad, da Pokrajina prati i vrednuje politiku regionalnog razvoja i prikuplja i obrađuje statističke podatke od interesa za AP Vojvodinu.²⁷

²³ „Traže promenu Ustava zbog novog Statuta“, *Blic*, 6. avgust 2008.

²⁴ „SRS sprema svoj predlog statuta APV“, *Dnevnik*, 6. avgust 2008.

²⁵ „Službeni list Socijalističke Autonomne pokrajine Vojvodine“, broj 17/91.

²⁶ Ovlašćeni predlagači: trećina poslanika, 40.000 birača i Izvršno veće AP Vojvodine. Predlog je podnet samo sa potpisom predsednika poslaničke grupe „Demokratska stranka Srbije-Nova Srbija“.

²⁷ „Prihvaćeni amandmani LSV-a, G17 plus i SPS-a“, *Dnevnik*, 11. oktobar 2008.

Predlog statuta je upućen u proceduru u Skupštinu AP Vojvodine uz potpise 77 poslanika, s tim da je poslanička grupa *“Zajedno za Vojvodinu”* odbila da bude među predlagačima, budući da LSV nije bila zadovoljna rešenjima koja su uneta u Predlog nakon javne rasprave kao ni činjenicom da su poslanici LSV-a finalnu verziju Predloga statuta dobili dva sata pre no što je trebalo da se donese odluka o slanju tog akta u proceduru.²⁸

Ideološki ušančena, rasprava je iskristalitala dve grupe stavova: sa jedne strane, predloženi Statut se prihvatao samo kao *“prvi korak u vraćanju autonomnih nadležnosti AP Vojvodine”*, jer *“jedino jaka i autonomna Vojvodina i decentralizovana Srbija mogu za rezultat da daju bogatu i evropsku Srbiju”*, te da je nužno, odmah po usvajanju novog Statuta inicirati izmene Ustava Republike Srbije, u smislu da *“i drugi regioni, a ne samo Vojvodina, imaju nadležnosti i mogućnosti koje su u skladu sa standardima Evropske unije”*²⁹, a sa druge, kritički glasovi su upozoravali da predloženi Statut predstavlja *“kamen oko vrata ili kamen spoticanja srpskog naroda, ne samo u Vojvodini nego srpskog naroda i u Republici Srbiji”* i da se od prvog člana *“krenulo u separatizam – odvajanje Vojvodine”* budući da se već u drugom stavu člana 1. navodi da je Vojvodina *“sastavni deo Centralne Evrope”*.³⁰

Uvodnim obraćanjem Bojana Pajtića, predsednika Izvršnog veća AP Vojvodine i rečima: *“Dobro jutro, Vojvodino!”*, 36 sati pre isticanja Ustavnog roka za njegovo usvajanje, otvorena je rasprava o Predlogu Statuta AP Vojvodine koji je Skupština AP Vojvodine i utvrdila sa 89 glasova *“za”* i 21 glasom *“protiv”*, bez uzdržanih, i uputila ga Narodnoj skupštini³¹ radi davanja prethodne saglasnosti.³²

²⁸ „Čanak: Nećemo da budemo glasačka mašina DS-a“, *Dnevnik*, 7. oktobar 2008.

²⁹ Delovi izlaganja poslaničke grupe Lige socijaldemokrata Vojvodine „Zajedno za Vojvodinu“, Stenografske beleške: broj 06-109/2008, sa 6. sednice Skupštine AP Vojvodine, održane 14. oktobra 2008, str. 110.

³⁰ Iz izlaganja poslaničke grupe „Srpska radikalna stranka“, Stenografske beleške: broj 06-109/2008, sa 6. sednice Skupštine AP Vojvodine, održane 14. oktobra 2008, str. 85.

³¹ Skupština AP Vojvodine je ovlastila pokrajinskog sekretara za propise, upravu i nacionalne manjine Tamaša Korheca za predstavnika u Narodnoj skupštini, a za njegovog zamenika je izabran predsednik poslaničke grupe „Za evropsku Vojvodinu“, Dragoslav Petrović.

³² Stenografske beleške: broj 06-109/2008, sa 6. sednice Skupštine AP Vojvodine, održane 14. oktobra 2008, str. 224. Sednica je zaključena u 23,46 časova.

U narednih 14 meseci vođena je anti-statutarna kampanja sa različitih političkih polova: Predlog statuta su kritikovali u isti mah i pobornici centralizovanog kao i pobornici decentralizovanog modela organizacije vlasti; razloge za kritiku su pronalazili i patriotska desnica i levo-liberali, i unitaristi i autonomaši, demokrate i socijal-demokrate; inspiracija se nalazila u ovo-zemaljskim kao i nadnaravnim spisima.

U suštini vođena je kampanja protiv autonomije Vojvodine, te su optužbe za separatizam, za stvaranje države u državi³³ kroz zagovaranje teritorijalne decentralizacije Vojvodine³⁴, zabrinutost za suverenitet i teritorijalni integritet³⁵ i zabrinutost za rastakanje nacionalnog bića, postali sastavni deo svakodnevnog političkog repertoara i po već utvrđenom šablonu, pravljenе su paralele sa Ustavom iz 1974. godine u smislu, da Predlog statuta predstavlja zametak stvaranje para-države. Takođe, javnost je dramatično upozoravana na „statutarni pokušaj ubijanja Srbije“³⁶, da sada nije vreme da se centralna vlast bavi „decentralizacijom jer mora da rešava narasle socijalne probleme“³⁷, da se pitanje nestavljanja Predloga statuta na dnevni red Narodne Skupštine, koji nije ništa drugo do „habsburški ustav“, internacionalizuje...

³³ 64 akademika, univerzitetska profesora, kulturna i javna radnika uputili su Otvoreno pismo predsedniku Republike Srbije, Vladi i poslanicima Narodne skupštine kao i Skupštine AP Vojvodine, sa pozivom da se izjasne protiv Predloga statuta, budući da otvara „pogubne mogućnosti stvaranja države u državi i secesije Subotičkog okruga, a možda i cele Vojvodine.“ „Otvoreno pismo protiv statuta“, *Dnevnik*, 18. oktobar 2008.

Podsećanja radi, Otvoreno pismo grupe intelektualaca iz 2008. godine, zabrinutih zbog separatističkih težnji je puka replika već viđenog: naime, 72 godine ranije, gotovo u dan, 12. oktobra 1936, u *Politici* je bilo objavljeno Otvoreno pismo grupe istaknutih intelektualaca rođenih na teritoriji Vojvodine, koji osuđuju tadašnje „separatističke težnje Prečana“. Povod pismu su bili sve izraženiji politički zahtevi oličeni u paroli „Vojvodina Vojvođanima.“ „Traganje za pravom merom“, *Vreme*, 20. novembar 2008.

³⁴ „SPS očekuje izmenu Statuta Vojvodine“, *RTS*, 7. februar 2009, <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/politika/43275/sps-ocekuje-izmenu-statuta-vojvodine.html>, pristupljeno 20. jul 2021.

³⁵ Sveti Arhijerejski Sinod Srpske Pravoslavne Crkve se povodom predloga novog Statuta AP Vojvodine obratio predsednici Narodne Skupštine Republike Srbije, predsedniku Republike Srbije i predsedniku Vlade Republike Srbije izražavajući zabrinutost za suverenitet i teritorijalni integritet Republike Srbije.

³⁶ Po rečima zamenika predsednika SNS-a, usvajanje Statuta bi značilo „da smo mi jedini narod na svetu koji sebi želi zlo i usvajanje tog statuta značiće pokušaj ubijanja Srbije.“ „Vučić: Statutarni pokušaj ubijanja Srbije“, *Dnevnik*, 19. februar 2009.

³⁷ „Ni pisma, ni razglednice“, *Dnevnik*, 31. maj 2009.

Na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu održan je naučni skup sa ciljem da pravna struka, pre nego što Narodna skupština dâ prethodnu saglasnost na Predlog statuta, iznese svoje mišljenje, upozorenja i kritike. Dominantan ton je sadržan u kvalifikaciji teksta Predloga statuta kao „*mini-Ustava*“ koji „*proširuje ustavne okvire pokrajinske autonomije i uzurpira nadležnosti Srbije*“³⁸ i posebno u zahtevu, da se „*u ime opšte pravne nauke stavi apsolutni veto na ovaj Predlog statuta Vojvodine*“.³⁹

Predsedništvo SANU je saopštilo da bi osnivanje VANU bilo protivno Ustavu i iznelo zahtev da se „*ospori formiranje još jedne akademije nauka i umetnosti na tlu Republike Srbije*“.⁴⁰ „*Svuda u svetu akademije nauka i umetnosti su nacionalne ustanove, pa je uobičajeno da svaka država ima jednu nacionalnu (državnu ili kraljevsku) akademiju nauka i umetnosti. Kako je akademija prevashodno naučna ustanova, nju može osnovati samo onaj državni organ koji raspolaže nadležnošću u oblasti nauke.*“⁴¹

Pokazaće se da je statutarna saga tek na početku i da će u narednim mesecima svaki korak napred pratiti dva koraka nazad; ustavnu docnju kao argument su tek povremeno pominjali predstavnici AP Vojvodine, dok se beogradski politički establišment nije previše opterećivao poštovanjem ustavnopravnog poretka. Sve češće su se čule ocene da je svakomesečno prolongiranje donošenja zakona o nadležnostima AP Vojvodine i davanja prethodne saglasnosti na Predlog statuta od strane Narodne skupštine „*šamar pokrajinskim organima i pokrajinskoj skupštini koja je u roku usvojila Predlog statuta*“⁴², da je statut Vojvodine na putu da doživi „*fijasko*“ i da je

³⁸ Uz ove kvalifikacije prof. Ratko Marković je naglasio i da je Predlog statuta „zanatski urađen na niskom nivou, i da su poslednju reč u njegovoj izradi imali ili političari ili pravnici koji do svog zanata malo drže.“ „Vojvođansko čedo na vetrometini“, *Dnevnik*, 2. decembar 2008.

³⁹ Vladan Petrov, profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, „Vojvođansko čedo na vetrometini“, *Dnevnik*, 2. decembar 2008.

⁴⁰ „Ja se stalno pitam kome može znanje, nauka i kultura da smeta? To se graniči sa iracionalnim. Oni tvrde da samo oni znaju šta Vojvodini treba od znanja, nauke i kulture. To se graniči sa diktaturom uma, to da ne dozvoljavate ni slobodu razmišljanja, ni slobodu organizovanja.“ Endre Pap, predsednik VANU: „Duh Memoranduma još u Srpskoj akademiji“, *Danas*, 6/7. decembar 2008.

⁴¹ „SANU osporava osnivanje Vojvođanske akademije“, *Dnevnik*, 5. decembar 2008.

⁴² Balint Pastor, „Beograd prekršio obećanja“, *Danas*, 20. mart 2009.

razlog tome „*rascep*“ koji postoji u DS-u, jer se sukobljavaju dve struje,⁴³ jedna koja se zalaže da Predlog statuta bude potvrđen i druga koja se zalaže da se „*udovolji onim glasovima koji poslednjih sedmica satanizuju sve što je vojvođansko*“⁴⁴ i koja specifičnosti autonomije Vojvodina kvalifikuje kao opasnost, opasnost koja bi „*državu činila asimetričnom i prirodno proizvela nestabilnost*“.⁴⁵

Sedam meseci nakon što je Skupština AP Vojvodine donela Predlog statuta, usvojenog teksta su počele da se odriču i političke stranke koje su za predloženi tekst i glasale 14. oktobra 2008, obrazlažući promenu stava činjenicom da podržavaju autonomiju Vojvodine ali ne i njeno definisanje kao „*srednjoevropske regije*“ i „*stvaranje države u državi i povratak Srbije na vreme koje bi ličilo na Ustav iz 1974*“⁴⁶ i da bi bilo dobro da se Predlog statuta „*opet pojavi pred Skupštinom Vojvodine*“ a radi „*povećanja njegovog političkog kapaciteta*“.⁴⁷

Iz DS-a su počeli da stižu nagoveštaji da se razmatra novi politički scenario kojim bi se teme autonomije i nadležosti Vojvodine odložile do donošenje novog Ustava, dakle, moguće i za tri godine:⁴⁸ „*Nakon usvajanja Statuta u vojvođanskoj skupštini, na beogradsku centralu naše stranke je vršen snažan pritisak čelnih ljudi DS iz gradova u centralnoj i južnoj Srbiji.*

⁴³ Jedna škola mišljenja je tvrdila da je govor Bojana Pajtića, i posebno rečenice: „Statut nam garantuje prava koja smo odavno zaslužili, pa ga građani vide kao jutro posle teške noći. Zato – dobro jutro, Vojvodino“, i da nije problem što Srbija ima Vojvodinu već što ih nema više, na sednici Skupštine AP Vojvodine na kojoj je usvojen Predlog statuta, zasmetao Borisu Tadiću, i iz tog razloga je u Beogradu Predlog statuta stavljen „na duboki led.“ „Granice Pajtićeve autonomije“, *NIN*, 11. jun 2009.

⁴⁴ Ištvan Pastor se suprotstavio i ideji da statut bude vraćen u Skupštinu AP Vojvodine „na doradu“ jer bi to bila jasna poruka da se „pokrajinski parlament tretira kao malouman i maloletan.“ „DS najodgovornija za mogući fijasko“, *Dnevnik*, 10. februar 2009.

⁴⁵ *Dimitrije Boarov, "Sve države su 'asimetrične'", B92.net, 21. maj 2009, https://www.b92.net/info/vesti/pregled_stampe.php?yyyy=2009&mm=05&dd=21&nav_id=361723, pristupljeno 4. januara 2024.*

⁴⁶ „Pastor: SPS promenio stav prema Vojvodini“, *Danas*, 11. maj 2009.

⁴⁷ „Nismo se promenili“, *Dnevnik*, 12. maj 2009.

⁴⁸ „DS traga za kreativnim rešenjima da Vojvodina kao regija, „naša i evropska“, bude jedan od motora razvoja Srbije.. To ne znači cepkanje Srbije i dovođenje u pitanje osnovnih centralnih funkcija države.“ „Nema povratka Vojvodine na Ustav iz 1974“, *Dnevnik*, 2. mart 2009.

*Oni insistiraju da dobiju iste nadležnosti kao i Vojvodina, što i jeste zapravo uslov za demokratizaciju zemlje i naše približavanje evropskim standardima.*⁴⁹

Budući da se centrala DS-a nije mogla odupreti *pritisku odborâ iz centralne i južne Srbije koji su insistirali na dobijanju istih nadležnosti kao i AP Vojvodina*, kao i da je bilo evidentno, da se zbog zatezanja odnosa između centrale DS i njenog pokrajinskog odbora ne daje ni prethodna saglasnost na Predlog statuta niti donosi zakon o utvrđivanju nadležnosti AP Vojvodine, sve glasnije se postavljalo pitanje pravno-političkog legitimiteta normativno-pravnog okvira:, jer: *„Najpre su doneli neustavan Statut, a sada umesto da priznaju i kazne krivce, nastoje da to zabašure čekanjem. I sada od 1. januara stari Statut nije na snazi, novi nije usvojen, i šta mi imao u Vojvodini? Anarhiju.”*⁵⁰

Pod krinkom zalaganja za implementaciju evropskih standarda, a sa ambicijom da se odloži donošenje zakona o nadležnostima AP Vojvodine i prolongira obaveza davanja prethodne saglasnosti na Predlog statuta, Boris Tadić, predsednik Republike Srbije, je najavio tzv. *“ustavnu inicijativu”*, mogućnost ustavnih promena *“kojima bi se rešilo i pitanje regionalizacije i decentralizacije Srbije”* jer *“nije prirodno da samo Vojvodina bude regija sa definisanim pravima u Srbiji, kada i druge regije žele ista takva prava”*.⁵¹

Sa druge strane, DSS, zagovornik politike koja je osporavala autonomiju Vojvodine i čija je poslanička grupa u Skupštini AP Vojvodine na 70 odredbi Predloga statuta uputila 68 amandmana, javno je postavljala pitanje: gde je statut AP Vojvodine koji je zagarantovan Ustavom Srbije i kritikovala nosioce vlasti da nedonošenjem zakona o nadležnostima i nedavanjem prethodne saglasnosti na Predlog statuta *„guše pravo građana Vojvodine na autonomiju jer ne primenjuju Ustav koji garantuje usvajanje statuta AP Vojvodine”*.⁵² Ali istovremeno i da je *„borba protiv usvajanja*

⁴⁹ „Promena Ustava odlaže Statut Vojvodine“, *Blic*, 12. maj 2009.

⁵⁰ Milorad Mirčić, poslanička grupa „Srpska radikalna stranka“, „Granice Pajtićeve autonomije“, *NIN*, 11. jun 2009.

⁵¹ *Dimitrije Boarov, “Sve države su ‘asimetrične’”, B92.net, 21. maj 2009, https://www.b92.net/info/vesti/pregled_stampe.php?yyyy=2009&mm=05&dd=21&nav_id=361723, pristupljeno 4. januara 2024.*

⁵² „Statut ima podršku i predsednika i premijera“, *Dnevnik*, 21. maj 2009.

*predloženog teksta statuta najviši politički, državni, nacionalni, ekonomski, privredni i patriotski interes Srbije*⁵³ i u tom smislu, DSS je na desetu godišnjicu NATO bombardovanja na Varadinskim mostu razvila transparent sa ispisanim rečima „1999...Bombe tada, statut sada... 2009!!! Cilj ne bira sredstva.“⁵⁴

Vladajuća DS je odgovor sročila kroz novu političku formulu, da će autonomija Vojvodine biti smeštena u „*ideju regionalizacije Srbije*“⁵⁵ i da će politika decentralizacije kroz regionalizaciju biti prioritet DS-a u narednom periodu. Ove najave je pratilo i upozorenje da pretila opasnost da ideje regionalizacije i decentralizacije „*umesto da posluže demokratizaciji, stvaraju feude koje vode lokalne elite koje nemaju dodir s realnošću*“.⁵⁶

I sledstveno, nakon najava da će dva dokumenta ključna za autonomiju Vojvodine biti usvojena do kraja 2008, zatim do marta 2009, pa do maja, pa do kraja juna..stiglo se do najave da će do kraja mandata aktuelne Vlade biti sprovedena promena Ustava⁵⁷ pa se postavilo pitanje da li će, paradoksalno, vojvođanska autonomija biti ne samo „pokretačka snaga za decentralizaciju cele zemlje“ već istovremeno i „*njena prva žrtva*“.⁵⁸

Rečima **Šandora Egerešija**, predsednika Skupštine AP Vojvodine: „*Kritike autonomije Vojvodine služe kao univerzalno opravdanje*⁵⁹ za sva

⁵³ „Deklaracijom protiv statuta“, *Dnevnik*, 15. jun 2009.

⁵⁴ „Izjednačavati bombe koje su ubijale građane sa statutom koji im omogućava da žive bolje – to može samo zao, bolestan i pakostan um“, navodi se u saopštenju DS-a. „DS: Poziv na linč“, *Dnevnik*, 25. mart 2009.

⁵⁵ Boris Tadić je predstavio Strategiju prostornog razvoja kao „politički program razvoja Srbije u narednih 11 godina“, period u kojem će se regionalizacija Srbije odvijati u dve faze: prva će biti završena do 2013, a druga do 2020. „Dug proces koji zahteva promenu Ustava“, *Danas*, 1. jun 2009.

⁵⁶ „Tadić poručio da ne poštuje slovo Ustava“, *Dnevnik*, 2. jun 2009.

⁵⁷ Delimična ustavna revizija će se desiti tek 13 godina kasnije, i to ne promenom odredbi koje se tiču uređenja vlasti već usvajanjem 29 amandmana u oblasti pravosuđa: 9.februara 2022. godine na Desetoj posebnoj sednici Narodne skupštine u Dvanaestom sazivu proglašen je Akt o promeni Ustava i Ustavni zakon za sprovođenje Akta o promeni Ustava.

⁵⁸ „Šta bi s Vojvodinom?“, *Danas*, 1. jun 2009.

⁵⁹ „U raspravi o vojvođanskom statutu stalno se javlja i problem njegove navodne pravno-tehničke ustavne „imperfektnosti“. Pa zar zbog toga nije jednostavnije da se taj dokumenet, koji uopšte i nije objavljen u javnosti (ja ga bar nisam imao u ruci), vrati u Skupštinu Vojvodine na novo čitanje i korigovanje, nego da se njegov politički leš preskače na glavnom javnom sokaku kao lešina neke zgažene životinje.“ Dimitrije Boarov, „Sve

izneverena izborna obećanja, potrošene nacionalističke ideologije, urušeno nacionalno dostojanstvo i neadekvatne odgovore na ekonomsku krizu“.⁶⁰

Na žalost, pravilâ elementarne logike koja su nalagala usklađivanje Predloga statuta sa zakonom o utvrđivanju nadležnosti AP Vojvodine, nije pratila i logika odmeravanja političke moći, i zato se tek nakon pola godine došlo opet na pozicije na koje je pozivao pokrajinski sekretar za upravu, propise i nacionalne manjine u vreme rasprave o Nacrtu statuta, **Tamaš Korhec**, koji je krajem septembra 2008. godine ukazivao da zbog „lakše i pune primene vojvođanskog Statuta treba doneti i leks specijalis⁶¹ koji će dodatno precizirati nadležnosti Vojvodine, posebno u oblastima imovine i poreza kao pitanja od pokrajinskog značaja u 26 oblasti“.⁶²

DS je ocenio da je „donošenje specijalnog zakona suviše“, da „za primenu budućeg Statuta nije potrebno nikakvo donošenje posebnog zakona, odnosno leks specijalisa, jer sve što Nacrt statuta predviđa to Ustav Srbije garantuje Vojvodini“.⁶³

Gotovo pola godine nakon upućivanja Predloga statuta Narodnoj skupštini, 23. marta 2009. Vlada Republike Srbije je pripremila Nacrt zakona o utvrđivanju nadležnosti AP Vojvodine.⁶⁴ Izvršno veće je uputilo 15 amandmana na Nacrt zakona o utvrđivanju nadležnosti AP Vojvodine, koji su se u najvećem delu odnosili na oblasti prosvete, kulture, privrede, poljoprivrede, šumarstva, zaštite životne sredine, energetike i javnog informisanja.

države su 'asimetrične“), *Danas*, 21. maj 2009.

⁶⁰ „Srbija je opterećena predrasudama“, *Danas*, 14/15. februar 2009.

⁶¹ Rečima Svetozara Čiplića, ministra za ljudska i manjinska prava: „Reč je o zakonu pravno-tehničkog karaktera, koji se razlikuje od drugih zakona koji materijalno uređuju pojedine oblasti društvenog života. On je tehničke prirode jer treba da uredi šta je, na primer, u oblasti obrazovanja u republičkoj nadležnosti a šta u pokrajinskoj, da ne bi došlo do njihovog preklapanja.“ „Zakonom razgraničiti nadležnosti Republike i Pokrajine“, *Dnevnik*, 26. septembar 2009.

⁶² „Demokrate protiv Korheca“, *Blic*, 27. septembar 2008.

⁶³ Predsednik poslaničke grupe „Za evropsku Vojvodinu“ Dragoslav Petrović, „Demokrate protiv Korheca“, *Blic*, 27. septembar 2008.

⁶⁴ Nacrt zakona je pripremila tročlana Radna grupa Vlade, u sastavu: ministarka pravde Snežana Malović (DS), ministar prosvete Žarko Obradović (SPS) i ministarka za Nacionalni investicioni plan, Verica Kalanović (G17plus), koja je formirana početkom marta 2009, i za prvih 15 dana rada održala dva sastanka.“Obradović, Kalanović i Malović nisu obavili posao“, *Danas*, 14/15. mart 2009.

Najvažniji zahtev ticao se osnivanja statističkog zavoda Vojvodine, kako bi Vojvodina mogla da sprovodi razvojne mere, odnosno kako bi se znalo „u kom trenutku, u koju oblast je neophodno uložiti da bi se sanirale posledice krize“. U suštini predloženim amandmanima se tražilo da se „jasno definiše član 88. Nacrta zakona koji se odnosi na preuzimanje svih mera uključujući i obezbeđivanje finansijskih sredstava za preuzimanje novih nadležnosti Vojvodine i to tako da se jasno razgraniči šta su obaveze Republike, a šta Pokrajine“, budući da je Nacrt zakona predvideo da se finansiranje novih nadležnosti Pokrajine reši drugim zakonom.⁶⁵

Iako je elementarna logika nalagala usvajanje zakona o nadležnostima kao prethodni korak a potom usklađivanje odredbi Statuta sa nadležnostima utvrđenim zakonom, čule su se najave da bi Predlog statuta mogao biti vraćen u Skupštinu AP Vojvodine „na doradu“ i da se može očekivati brisanje pojedinih odredbi. Ištvan Pastor, predsednik SVM-a, je izjavio da bi „brisanje pojedinih članova Predloga statuta bilo brisanje Vojvodine iz realnosti“ i da SVM na to neće pristati.⁶⁶

Najave da bi se Predlog statuta mogao vratiti u Skupštinu AP Vojvodine na neku vrstu pravno-tehničkog usaglašavanja izazvale su oprečne, ali bez razlike žustre reakcije, a stav oponentata je iskazan paradigmatično kroz pitanje: *“Da li živimo u državi u kojoj može jedan parlament nešto da odluči a da onda dođe jedan čovek i kaže puj pike ne važi, hajte ponovo. Nebitno da li je taj čovek predsednik. Ako se to desi to je početak kraja. To je kraj priče o ozbiljnoj državi, kraj priče o pravnom poretku, to bi bila najava da ulazimo u vreme oktroizma.”*⁶⁷

Pitijski sročeni, stigao je i odgovor: *“Kada neki ljudi u Vojvodini danas žele autonomiju koja se graniči sa državom onda zaboravljaju da je samo sedam minuta razlike između Beograda i Novog Sada ukoliko se ide najsavremenijim tehničkim sredstvima, pa da li je potrebno da unutar jedne države na svakih sedam minuta bude drugi državni sistem?”*⁶⁸

⁶⁵ „Statut posvađao vlast u Vojvodini“, *Blic*, 3. april 2009.

⁶⁶ „Vojvođanske stranke ne odustaju od autonomije“, *Danas*, 24. jun 2009.

⁶⁷ Ištvan Pastor, „Osvajanje statuta“, *NIN*, 12. jul 2009.

⁶⁸ „Tadić: Treba li nam na svakih sedam minuta drugi državni sistem“, *Dnevnik*, 11. septembar 2009.

Iako se u jednom trenutku činilo, da je pravna priroda administrativno-nadzornih nadležnosti AP Vojvodine bila dovedena u pitanje znakom interpunkcije - zarezom, model političke prakse koji je počivao na dogovoru vrhuški političkih stranaka - nije se menjao ni sa zarezom, ni bez zareza. SPS je pristala da glasa za odluku o prethodnoj saglasnosti nakon što je dobila obećanje DS-a da će iz Predloga statuta biti otklonjeni svi elementi koji bi Vojvodini omogućili stvaranje “*države u državi*”⁶⁹ te je početkom oktobra 2009. postignuta politička saglasnost da do kraja godine Narodna skupština donese zakon o nadležnostima AP Vojvodine i odluku o prethodnoj saglasnosti na Predlog statuta AP Vojvodine.

Usaglašavanje interesa političkih aktera se nastavlja, i početkom novembra 2009. mediji su objavili da su se predsednik Vlade Republike Srbije i lider LSV-a dogovorili da u Nacrt zakona o utvrđivanju nadležnosti AP Vojvodine budu uvršteni amandmani LSV-a: između ostalih, da će Novi Sad biti definisan kao glavni grad AP Vojvodine, da će se regulisati rad VANU, kao i da Vlada Republike Srbije neće moći da smanjuje nadležnosti koje AP Vojvodina dobije Statutom i zakonom o nadležnostima.⁷⁰

(Ne)očekivano najviše polemike je izazvao jedan zarez. Prihvaćeni predlog LSV-a da se Novi Sad definiše kao “*glavni, administrativni centar*” izazvao je različita tumačenja zareza iza reči glavni, od gramatičkih do pravno-političkih, dok je predlagač dosledno branio stav da bi bez zareza formulacija značila da je “*Novi Sad glavni administrativni centar*” a sa zarezom, glavni označava niz nabiranja, dakle da je Novi Sad: glavni grad, administrativni centar i sedište pokrajinskih organa.⁷¹

⁶⁹ „I Dačić za statut“, *Večernje novosti*, 2. oktobar 2009, <https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/politika/aktuelno.289.html:252801-%D0%98-%D0%94%D0%B0%D1%87%D0%B8%D1%9B-%D0%B7%D0%B0-%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%82>, pristupljeno 10. jula 2022.

⁷⁰ „Cvetković i Čanak postigli dogovor o Zakonu o nadležnostima pokrajine“, *RTV*, 4. novembar 2009, https://rtv.rs/sk/vojvodina/cvetkovic-i-canak-postigli-dogovor-o-zakonu-o-nadleznostima-pokrajine_156534.html, pristupljeno 15. jul 2022.

⁷¹ “Ako stoji Grad Novi Sad je glavni, zarez, onda se smatra da je ovo ostalo nastavak rečenice, a ne nastavak epiteta, ili prideva”. “Ne nazire se kraj vojvođanskoj sapunici”, *Danas*, 11. novembar 2009, <https://www.danas.rs/vesti/politika/ne-nazire-se-kraj-vojvodjanskoj-sapunici/>, pristupljeno 16. jula 2022.

Novi Sad će sa naslovom iznad člana 10. *“Glavni grad AP Vojvodine”* i sa zarezom u prvom stavu *“Grad Novi Sad je glavni, administrativni centar AP Vojvodine”* ostati glavni grad u Statutu koji je Skupština AP Vojvodine proglasila 14. decembra 2009.⁷² i sve do 2013. i Odluke Ustavnog suda Republike Srbije kojom je ta odredba Statuta osporena⁷³, odnosno do usklađivanje odredbe člana 10. sa Odlukom USS-a u Statutu koji je proglašen 22. maja 2014⁷⁴ u kojem stoji naslov iznad člana 10. *“Grad Novi Sad – sedište pokrajinskih organa”*, a stav 1. člana 10. glasi: *“Grad Novi Sad je administrativni centar AP Vojvodine u kojem se nalazi sedište pokrajinskih organa.”*

Zaključna razmatranja

Analizirajući 16-godišnje procese i postignuća, nameće se zaključak da niti su vojvođanske političke elite posedovale kapacitet da iznesu proces demokratske transformacije i konsolidacije niti je Skupština, kao najviši organ koji vrši normativne i druge funkcije u AP Vojvodini, posedovala političku snagu da nametne temu autonomije Vojvodine kao jedan od političkih prioriteta razvoja Srbije. Konsekventno, u istorijskom vremenu koje je pripalo ovoj političkoj generaciji, Skupština AP Vojvodine nije imala političku snagu da se izbori za ostvarivanje javne slobode i postane *„istinski slobodna zajednica da sebi podari zakone“*.

Usudiću se reći da je takav zaključak, ma kako se na prvi pogled činio uverljiv, samo delimično tačan.

Jer, iako je i u vekovima iza nas bivala i brisana i ukidana, Vojvodina je uvek i iznova imala snage ne samo da *„zamisli novi zajednički svet“* već i da ga kreira; i iako se menjala sadržina autonomije a ponekad i strateški ciljevi, Vojvodina je imala snage da formuliše novi politički etos i politički logos u duhu modernosti i prosvetećenosti. To je zadatak koji stoji i pred novom generacijom donosilaca političkih odluka.

⁷² „Službeni list APV“, broj 17/09.

⁷³ Одлука Уставног суда Србије Број: IУо-360/2009, 5.12.2013.

⁷⁴ „Službeni list APV“, broj 20/14.

Nesporno je, da sve opisane vojvođanske sage čekaju na razrešenje i čekaju elite koje će u promenjenim političkim okolnostima zalaganje za autonomiju Vojvodine pomeriti sa horizonta nostalgичnih sećanja na *baroknu Vojvodinu* i sentiment *Vojvodine stare* pretočiti kroz realnost 21. veka, definisati nove prioritete i rešenja primerena duhu vremena.

Literatura

Przeworski, Adam. 1991. Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America. Cambridge: Cambridge University Press.

DECADES OF CONSTITUTIONAL DELAY: CONSTRUCTION OF THE NORMATIVE AND POLITICAL FRAMEWORK OF THE AUTONOMOUS PROVINCE OF VOJVODINA

Abstract: *An analysis of four convocations of the Assembly of the Autonomous Province of Vojvodina: the Sixth, Seventh, Eighth and Ninth calls into question Przeworski's standpoint that a peaceful, double change of elites marks the end of the process of democratic consolidation and transition: after the change of the regime of Slobodan Milošević and after 16 years of political dominance of the Democratic Party (2000-2016), the double change of elites in AP Vojvodina did not call into question the continuity - the continuity of the campaign to annul all the values on which the Vojvodina political community rests. During this period topics of autonomy, decentralization and regionalization disappeared from the list of political priorities, which was consequently followed by numerous examples of political, economic and symbolic challenges to the legitimacy of institutions of provincial autonomy. Work of four convocations of the Assembly of AP Vojvodina in the period 2008-2024. has been*

analysed through the process of adopting key normative acts, and with the aim of familiarizing the general public with the normative history of the Assembly of the AP of Vojvodina, which remained marginalized in the so-called "great" national political historiography and most often classified as second-rate political chronicles, an history-event of lesser value, that was rarely dealt with by researchers, both political scientists as well as sociologists and historians. In this period, the topics of autonomy, decentralization and regionalization disappeared from the list of political priorities, consequently followed by numerous examples of political, economic and symbolic challenges to the legitimacy of institutions of provincial autonomy. Conflicting influences in the political field of the autonomy of Vojvodina during the period 2008-2024 have proved the formula which had been already confirmed many times until then: that it is difficult to formulate the smallest common container for opposing concepts that see the autonomy of Vojvodina either as a form of political territorial decentralization or as a political idea, a European project and a project of future and modernity.

Key words: *Autonomy, decentralisation, Assembly of the AP of Vojvodina, Constitution, Statute of the AP of Vojvodina, political elites.*

Rad je primljen u Redakciju 25. 10. 2024. godine.

Rad je odobren za štampu 01. 11. 2024. godine.

II Prilozi

POLITIČKE IDEJE BOŠKA KOVAČEVIĆA

Uvod

Nameran sam da izložim neke od političkih ideja koje oblikuju politički i normativni temperament **Boška Kovačevića**. Ipak dozvolite dvije lične note: Boška sam upoznao u vreme kada je bio direktor Narodnog univerziteta u Subotici. Prvu knjigu, „*Čovek i građanin*“, objavio mi je Boško; prvi veliki skup o civilnom društvu držali smo u Subotici, „*Teorija i praksa civilnog društva*“.

Knjiga koju sam recepirao ne slučajno počinje velikim i snažnim traktatom o Evropi. Boško je Evropljanin na način kako sebe razumevaju jedan **Habermas** („Poslednji Evropljani“) ili **Etjen Balibar**. Evropa je velika zadatost prostora na kome živimo. Evropa je „*zajednica sudbina*“, osobit „*horizont zajedničkog značenja*“ naroda i kultura, koji u njenom okviru žive. Boško analizira politički identitet Evrope i oslanja svoje razumevanje na najboljim radovima (dijalog Habermasa i **Ditera Grina**, **Morena**, **Vorlendera**, **Ulriha Becka**, Etjena Balibara „*Mi Građani Evrope*“). U središtu Boškove analize je poznati spor Habermasa i Grina o političkom i ustavnom identitetu Evrope. Grin, koga sam upoznao tokom boravka na *La Sapienci* i bio jedan od komentatora njegovog predavanja o sto godina Vajmarskog ustava, tvrdio je da Evropi nedostaju tri ključna elementa zajedničkog ustavnog i političkog identiteta - jezik, politička kultura i zajedničko polje političke javnosti. Habermas pak drži da je otklon Evrope od naslaga totalitarne prošlosti oblikovao snop vrednosti, koje on označava pojmom „*zajedničkog horizonta značenja*“ koje oblikuju javne i političke slobode, konstitucionalizam, demokratska legitimnost, religijski i politički pluralizam. Čitav snop ovih političkih vrednosti i principa Habermas pozitivira u politilkoj

formuli „evropskog ustavnog patriotizma“. To je normativni oslon Boška Kovačevića u njegovom razumevanju Evrope. I još jednu stvar Boško deli sa Habermasom. To je uzlet autoritarnih režima i sve proširenije nepoverenje u demokratiju. Demokratija je prirodno stanište Evrope. Demontaža demokratije (Habermas) i prošireno nepoverenje u demokratiju je, kako ja čitam Boška, nepoverenje u politički projekt Evrope. Evropi je posle revolucije iz 1848. godine i obnove binapartizma, trebalo sto godina da povрати poverenje u demokratiju. **Taljeran** je rekao da ce Francuskoj trebati pedeset godina da povрати poverenje u republikanske ustanove. Pitam se koliko bi trebalo vremena da se urušavanjem projekta Evropske unije obnovi sličan politički projekat. I mi trebamo da se pitamo koliko će nam trebati vremena da obnovimo političke ustanove i javne slobode posle ove pustoši koju ostavlja sadašnja vlast. To je jedno moćno političko štivo.

Boškova normativna poruka je sledeća: hoću da pokažem i pomognem kako da društvo na kome živimo opterećeno zakasnelom modernizacijom, autoritarnom političkom kulturom, nasleđem negativnim i nedemokratskih političkih ideologija (nacionalizam), postane deo evropskog političkog prostora. Kako da se oslobode emancipacijske energije u regionu, to je ono što Boško označava pojmom evropeizacije. Druga velika tema, komplementarna temi o Evropi, je Jugoslavija. Boško je Jugosloven. Jugoslavija je veliki epohalni civilizacijski projekat, a jugoslovenstvo „*zajednička društvenost*“ naroda koji žive na postjugoslovenskom prostoru. Jugoslavija je stilska vežba evropeizacije, osobito u onom polju društvenosti koji se odnosi na „*reprezentaciju drugog*“.

Ne slučajno, Bosko piše veliki i snažni traktat o totalitarizmu. On upozorava na uzlet totalitarnih i autoritarnih režima moći i upozorava na način kako to rade **Horhajmer, Adorno, Zigmund Bauman, Talnom**, referirajući se na **Rusoa** i **Robespjera**, da političko prosvetiteljstvo nije porodilo samo demokratiju (Boško je, kako ga ja čitam, prijateljski kritičar demokratije), već je rodilo i sjeme totalitarnih poredaka. Premeštanje revolucije iz Pariza u Petrovgrad, dodatno je otvorilo spor o tome čija je Evropa i kakvu Evropu želimo. Taj spor i danas traje.

Treća Boškova tema je socijalizam i kritika neoliberalizma. Boško je socijalista. Socijalizam je viši projektovani nivo društvenosti i pravednosti, a proletarijat, citira Boško **Kangrgu**, „*poslednja stepenica ka građaninu*“.

Završiću jednom dijagnozom koja mi se čini važna. U NAPETOSTI DRUŠTVA I DRŽAVE, Boško je na strani društva. Otuda njegova zaokupljenost pitanjima civiliteta, građanstva, mira, multikulturalizama i poziv na osobitu formu republikanskog etosa, koja poručuje da naše ustanove i javne slobode vrede onoliko koliko ih mi kao građani takvima učinimo.

I, na kraju učiniću jedno poređenje. Pripremajući se za ovaj prijateljski sastanak, paralelno sam čitao dva autora. Boška Kovačevića i **Ištvana Biboa**. Bio sam iznenađen velikom sličnošću tema i argumentacije. I zapazio sam samo dve razlike. Jedna se odnosi na izgradnju moderne države i nacije: Bibo smatra da se država i nacija oblikuju u dugoj historijskoj evoluciji od petog stoljeća nadalje; Boško, pak to smesta u polje Francuske revolucije i dodatno, oslonom na Plasnera, analizira zakasneli proces izgradnje države i nacije u prostoru Balkana. Druga se odnosi na ulogu velikih imperija. Obojica naglašavaju negativnu ulogu velikih imperija. Bibo Habsburške monarhije, Boško Otomanske imperije. U oba slučaja ja sam na strani Boškove argumentacije.

Dozvoliću na kraju sebi jednu možda presnažnu ocjenu. Boško Kovačević je vojvođanski Ištvan Bibo.

Rad je primljen u Redakciju 24. 10. 2024. godine.

Rad je odobren za štampu 01. 11. 2024. godine.

REZIME RAZGOVORA SA PROFESOROM MILANOM KANGRGOM¹

U osnovi treba gurati i preferirati "*građansku levicu*", koja potom može biti baza za razne leve opcije (socijalistička, socijaldemokratska).

- Na tom prilazu je suštinsko zalaganje u svim društvima, pa i u ovim tranzicionim "*vladavina prava*". Vladavina prava otvara procese instaliranja institucija reda, pravila, procedura u društvu.

- U osnovi svakog političkog projekta treba da bude dovek. Pri tome treba primarno izvesti dijagnozu koliko je "*pokvaren*", a potom koliko nosi u sebi emancipatorske ideje i energije. Sadašnja individua, pojedinac je prekomerno zagađen, inficiran raznim vidljivim i nevidljivim uticajima kapitala, odn. kapitalskog društva, na ovom ili onom stupnju razvijenosti.

- **Kangrga** uvodi ovde kategoriju mere, koja je inače veoma problematična i složena, kako bi se utvrdio taj "*optimum čovečnosti*" korespondentan sa vremenom i prostorom. Ovo on posebno potencira kod dimenzioniranja odnosa prema svojini.

- Dakle, prioritetno se radi o zadatosti projekta građanskog društva, u čijim osnovama je čovek, građanin, a ne novac, razne posredujuće i organizovane sile (javne i virtualne) kapitala i kapitalskog društva.

¹ Razgovor je vođen u Novom Sadu, 15. decembra 2006. godine.

- On smatra da nacija – nacionalizam kao razarajuća snaga povijesti i društva u ovom vremenu nosi niz sublimata zarobljavanja doveka, građanina i da ona, čak u svojim ekstremnim iskazivanjima, uopšte nije siš1a, niti silazi sa istorijske pozornice.

- Nacija je eminentno produkt kapitala u svojim destruktivnim energijama i predstavlja oblik svesti i ponašanja koji radi protiv čoveka-građanina. Na tom tragu on poriče svaku “salonsku” interpretaciju nacije, kao što je “nacionalna demokratija”, ili pak “demokratska nacija”. Za njega je to “drveno željezo”.

- Nacija u ovom ili onom obliku je samo vid manje ili više bezočnog ataka na ljudsko dostojanstvo. Ona je u svakom sludaju otuđujuća i “odomaćuje čoveka u njegovom otuđenju”.

- Drugi problem, koji vidi kao razarajući na situiranost čoveka-građanina udruštvu, vezuje za religijsko organizovanje. Po njemu je svaki čovek religiozan, ali bilo koja instrumentalizacija i javnost lične religioznosti je stari/novi teg koji pritiska i kvari čoveka. Iz tih razloga on i smatra da ne postoji “kršćanska etika” i da je to samo vid manipulacije nad ljudima.

- Kada je u pitanju “leva politička opcija” njegova razmišljanja su sledeća:

a - Na istorijskoj sceni (do sada) nisu se ostvarivale komunističke ideje i projekti. To što je bilo u socijalističkim porecima u prošlom veku, to je samo boljševičko-staljinistička verzija koja je zloupotrebila **Fihtea, Hege-la i Marxa**.

b - Socijaldemokratske verzije u osnovi rade na “popravljanju”, a ne menjaju kapitalskog društva. On smatra da ova opcija u osnovi produžava trajanje kapitalskog društva. One ideje ne mogu (za sada) izaći iz kapitalskog kruga pakla.

c - Njegovo stanovište je da u ovom trenutku najdalje idu u imaginiaciji i utopiji,

u provokaciji kapitalskog društva - socijalističke ideje i inicijative.

To stanovište argumentuje sa Marxovim idejama iz 40-tih godina XIX veka, koje su domišljene na tragu Fihtea i Hegela da je *“koren sveta čovek”* i da stvar treba zahvatiti u korenu radikalnom kritikom i praksom. Tu se vraća na aktualizovanje ideje o re-evoluciji.

- Kangrga smatra da ima smisla svaki politički projekat, koji polazi od borbe za *“individually i socijalno dostojanstvo dovek”*. Pri tom se u prvi plan mora staviti vladavina prava, ograničavanje (do oduzimanja) svojine tajkuna, obuzdavanje rasprodaje društvenih dobara, firmi, banaka stranim mešetarima i sl.

- On za sada ne vidi drugi projekat sem samoupravnog (u izvornom smislu) koji bi mogao da bude društvena specifikacija socijalističkih ideja i inicijativa.

- Vraćajući se više puta na potrebu artikulacije *“građanske levice”* kao socijalne baze, odnosno, izvorišta socijalističke platforme, smatra da postoji ne mali broj ljudi, čak i u društvima kao što je Srbija i Hrvatska, koji naprosto hoće da pristojno žive od svog rada, koji ne žele da budu *“drumski rczbojnic”* (kapitalisti). Njih treba podstaći, stvoriti i uputiti u kanale javnog i političkog delovanja i preuzimanja odgovornosti za sebe.

- SD opcija po njemu treba da se radikalno promeni, da bi opstala. Ona može biti samo kao most, kao prelazna faza ka socijalističkom projektu društva. U biti se radi o etapi, ali ako ima redefinisani program. Ovakva SD opcija, koja dominira danas, u stvari je samo apologiranje kapitalskog društva.

- Globalizacija je “*moderni Behemot*” planete, sa katastrofalnim učinkom po ljudski rad. To je u osnovi moderna fašizacija društva i smatra je zlom, koje se neće tako lako obuzdati. Napuštanje globalizacije će uslediti kada terorizam raketira neki nuklearni reaktor (više figurativno rečeno kada se desi novi Černobilj). Rušenje WTC u Njujorku je marginalni događaj koji neće zaustaviti globalizacijske procese.

- Kapital u svojoj beskurpuloznosti je pokazao svoje pravo lice sa političkom potporom. On u svojoj biti stremi porobljavanju i okivanju “zlatnim lancima”.

- Ideje o “kvalitetu života” (**Habermas** i drugi) su još uvek na nivou gole floskule, jednako kao i ideje dijaloga sa prirodom (ekologija). One su zanimljive po sebi, ali nemaju još uvek ozbiljnu političku specifikaciju. One mogu biti i jesu deo socijalističkog projekta, koji vidi kao jedinu alternativu bezočnosti kapitala.

Rad je primljen u Redakciju 25. 10. 2024. godine.

Rad je odobren za štampu 01. 12. 2024. godine.

III Prikazi i recenzije

HOZOVA ISTORIJA NEMAČKE

(Džejms Hoz. 2020. Najkraća istorija Nemačke. Beograd: Laguna)

„*Najkraća istorija Nemačke*“ (The Shortest History of Germany) **Džejmsa Hoza** (James Hawes), daje sažet i sveobuhvatan pregled složene istorije Nemačke, označavajući je kao važan dodatak istorijskoj literaturi. Ova studija istražuje ključne teme, strukturu i uvide u ključne događaje, ličnosti i kulturne promene koji su oblikovale nemačku naciju. Od pojave prvih „*Pragermana*“, 500 god. p.n.e., koji nisu imali dodira sa tadašnjom razvijenom mediteranskom civilizacijom, do današnje moderne Nemačke, država je prolazila mnoge transformacije. Jedan od najznačajnijih događaja u istoriji Nemačke bio je prusko ujedinjenje, koje je stvorilo temelje moderne nemačke države.

Nemački jezik i „*nemstvo*“ (Deutschtum) postoje više od hiljadu godina, ali je država po imenu Nemačka (Deutschland) kao moderna nacionalna država formirana 1871. godine, kada je Pruska (Preußen) predvodila nemačke države do pobeđe nad Francuskom. Džejms Hoz je analizirao geografski prostor između Rajne i Labe, odakle su nemački preci Germani i potekli kao posebna jezička grupa. Posebnu pažnju je posvetio delovima istočno od Labe, poznatim kao Pruska, što i dan danas zbog svog geografskog položaja označava istočni region. Od varvarskih plemena, koji su bili stalna opasnost Rimskom carstvu, nakon brojnih bitaka sa najbrutalnijim ishodišta, Germani su postali omiljeni regruti Rimljana. U viševjekovnim vojnim

¹ Student prava, Fakulteta za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić Novi Sad. E-mail: marko.d3011@gmail.com.

i političkim previranjima na tlu današnje Evrope, Germani su kao iskusni i izdržljivi vojnici učestvovali i u osvajanju Britanije. Pad Rimskog carstva se nekako poklopio i sa usponom Germana. **Karlo Veliki** (nem. Karl der Große, fr. Charlemagne) nasledio je kraljevstvo, koje je skoro obuhvatalo identičnu oblast udružene Galije i Germanije, kojima su Rimljani upravljali. Bio je kralj Franaka od 768 godine, kralj Langobarda od 774. i car teritorije, poznate kao Karolinško carstvo od 800. godine, držeći ove titule do svoje smrti 814. god. Ujedinió je većinu zapadne i centralne Evrope i bio prvi priznati car koji je vladao na zapadu nakon pada Zapadnog rimskog carstva. Vladavinu Karla Velikog obeležile su političke i društvene promene, koje su imale trajan uticaj na Evropu tokom srednjeg veka. Sveto rimsko carstvo nemačke nacije (Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation), poznato kao Prvi rajh (Altes Reich), nastalo je podelom Karolinškog carstva 843. god. Carstvo je trajalo sve do 1806. god. Tokom ovih hiljadu godina, Nemci su uspešno proširili svoj uticaj na istok uz pomoć Katoličke crkve, Tevtonskog viteškog reda (Der Deutsche Orden) i Hanzeatske lige (Deutsche Hanse).

Tadašnja Nemačka je bila složeni mozaik različitih kneževina, gradova-država, vojvodstava. Ova fragmentacija je bila rezultat strukture Svetog rimskog carstva. Godine 1530. došlo je do formiranja nove, protestantske crkve, koja je postala nova zvanična religija u mnogim nemačkim državama. Ova događanja su 1618. godine dovela do Tridesetogodišnjeg rata, koji se završio Vestfalskim mirom, 1648. Rat je učinio da Nemačka postane ekonomski iscrpljena i politički nestabilna. Ovakva situacija je onemogućila da Nemačka ponudi efikasan otpor **Napoleonu I** i Sveto rimsko carstvo je bilo ukinuto 1806. godine. Posle pada Napoleona sklopljena je Nemačka konfederacija (Der Deutsche Bund), gde je glavnu reč imala Austrija (Österreich). Konfederacija se sastojala od 39 malih država.

Kao vodeća sila među nemačkim državama Pruska se pojavila još u 17. veku, a posebno u 18. i 19. veku. Začetnik njene moći je **Fridrih II Veliki** (Friedrich der Große). Pod njegovom vladavinom vojska je reformisana, profesionalizovana, a oslanjanje na disciplinu i organizovanost, postavili su temelje za ono što će kasnije postati pruski militarizam. Pored vojske, reforme koje je Fridrih Veliki sproveo u administraciji i ekonomiji, doprineli

su jačanju pruske moći. Vojni elementi su postali sastavni deo nemačkog identiteta, uz isticanje discipline, požrtvovanosti i patriotizma. Mladi Prusi su od rane mladosti vaspitavani na taj način, što je dodatno učvrstilo vojnu i političku ideologiju. Militarizacija društva i politike doveli su do stvaranja autoritarnih struktura vlasti, koje su isticale vojnu moć i nacionalni suverenitet. Postojanje značajnih finansijskih sredstava omogućilo je ulaganje u vojsku i opremu, u obučavanje i unapređenje taktičke strategije. Sve to je rezultiralo vojnim poredama nad Austrijom i Francuskom. Posebno nakon Napoleonovskih ratova, porazom Austro-ugarske u bici kod Sadove 1866. godine, Pruska je stekla dominaciju nad većinom nemačkih država.

Težnja Pruske ka ujedinjenju nemačkih država, demonstrirana je u ratu protiv Francuske 1870-1871. godine. Kao odgovor na provokacije Francuske, Pruska je odlučila da svoj dominantan vojni i politički uticaj, podržan nacionalnim suverenitetom, iskoristi tako što je mobilisala sve nemačke države. Ambiciozni kancelar Pruske, **Oto fon Bizmark** (Otto von Bismarck), iskoristio je težnje za nacionalnim ujedinjenjem, da veštom unutrašnjom i spoljnom politikom nametne dominaciju Pruske monarhije. Bizmark je bio poznat kao „*kulturni borac*“ protiv rimokatolicizma i borac za socijalne reforme. Tada je nastao Drugi nemački rajh (Kaiserreich). Tokom ovog perioda, nacionalizam kao politička ideja ujedinjuje različite nemačke države oko zajedničkog jezika, kulture i istorije. Nemački narod se identifikuje kao jedinstvena celina. S druge strane, Bizmark je imao i ključnu ulogu u političkim reformama i ostvarivanju građanskih prava. Bizmark je bio sve-moćan dok je imao carevo poverenje, jer u Rajhstagu (Das Reichstag) nije imao podršku. Kada je **Vilhelm II** odlučio je da vlada kao pravi monarh, pustio je Bizmarka niz vodu. Od tog momenta pruski generalštab je društveno i politički jedina poluga vlasti. Ujedinjena država je postala industrijski spremna, ali ekonomija zasnovana na niskim nadnicama, učinila je da Vlada teži da hranu drži jeftinom. Za industrijsku zapadnu Nemačku rešenje je bio uvoz jeftinog žita iz Rusije ili SAD. Bez obzira na svoj kapital, ipak nisu upravljali državom jer nisu dominirali u pruskom parlamentu, vojsci i administraciji. Bojeći se da će uvoz ugroziti imanja junkera na ruralnom istoku Nemačke, junkeri su u parlamentu odbili da daju dozvole na uvoz hrane, pokazujući koje je „*gazda u kući*“. Ovaj primer je samo jedan od pokazatelja

pruskog mita „*jedno carstvo, jedan narod, jedan Bog*“ (Ein Reich, ein Volk, ein Gott).

Čitav finansijski sistem carske Nemačke bio je zasnovan na uzimanju bogatstva od liberalne, katoličke jugozapadne Nemačke, od zapadnonemačkih industrijalaca. Taj razdor je u osnovi realno postojanje dve Nemačke, sa potpuno različitim istorijama, socijalnim strukturama, ekonomijama i religijskim uređenjima. Ujedinjena Nemačka pod dominacijom Pruske učestvuje u dva svetska rata. Zbog pogrešne pruske strategije, težnje ka preuređivanju severoistočne Evrope i potcenjivanje američke vojske, Nemačka gubi Prvi svetski rat (Der Weltkrieg). Kada se razrušio mit o pruskoj nepobedivosti, nasilni ustanci i pobune uzdrmale su već ratom oslabljenu zemlju. Nemaština i glad zavladaše državom. Posle manje od pedeset godina prusko carstvo više nije postojalo.

Posle Prvog svetskog rata, vraćene su stare granice. U periodu između dva rata država je bila mesto političkih, ekonomskih i društvenih turbulencija. U takvom okruženju pojava **Hitlera** je imala podršku u protestantskom stanovništvu, posebno u istočnim delovima. Prusi su često imali snažan osećaj identiteta vezanog za svoju kulturu i tradiciju. Hitlerova politika o „*Arijevske rasi*“ i kulturnoj superiornosti, doprinela je jačanju tog identiteta, nudeći Prusima osećaj pripadnosti nečemu većem. Socijalne promene i ekonomska kriza su takođe doprineli podršci Hitleru. Velika depresija je jednostavno uništila nemačku ekonomiju, ostavljajući mnoge Pruse u siromaštvu i očaju. Hitlerove socijalne mere, koje su uključivale zaposlenje kroz infrastrukturne projekte i vojne reforme, privukle su mnoge Pruse, koji su tražili stabilnost i ekonomski oporavak. Njegova retorika o obnovi nacionalne ekonomije i stvaranju novog radnog mesta, postala je vidljiva i privlačna.

Osim nacionalizma, militarizam je igrao ključnu ulogu u popularizaciji Hitlerove vlasti među Prusima. U periodu Vajmarske republike, vojska je bila dezintegrisana, a mnogi vojnici su ostali bez posla i perspektive. Hitler i nacistička partija (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei) znali su da iskoriste ovaj osećaj gubitka. Obnovom vojne moći i potpunim preuređenjem društva u vojni poredak, Prusi su se osećali ponovo snažnim. Vojne

parade, propagandni filmovi, masovna okupljanja, jačali su osećaj zajedništva i ponosa.

Podrška Prusa Hitleru nije bila rezultat jedne jedine stvari, već složene mreže nacionalizma, militarizma, ekonomskih potreba i kulturnih identiteta. Ova podrška je na kraju dovela do tragedije Drugog svetskog rata i holokausta, ostavljajući duboke ožiljke na nemačkom društvu i celom svetu. Pored svih napora i ostvarene ideologije, kao vojna sile svetskih razmera, sve to nije bilo dovoljno da se obuzdaju „*ideološko potcenjivanje anglosaksonske spremnosti/sposobnosti da se bori*“ i opsesnutost isterivanjem Rusa iz Evrope, To je uticalo da Nemačka izgubi i Drugi svetski rat.

U pobedničkim bitkama ruske i američke snage su se susrele na Labi, simboličnom mestu spajanja ili razdvajanja zapada i istoka Nemačke. Nakon potpunog vojnog, političkog, društvenog, ekonomskog i moralnog sloma Nemačke, ponovo su se vratile stare granice.

Zapadna Nemačka pod vođstvom **Konrada Adenauera** se integrisala sa zapadom, što je bio kamen temeljac njegove politike. I pored svih političkih nastojanja da ubedi Amerikance da napuste jedino uporište Zapada u staroj Pruskoj, podignut je berlinski zid, i osnovana NDR (Deutsche Demokratische Republik).

Zapadna Nemačka (Bundesrepublik Deutschland) postaje stub NATO i EEZ. Pretekla je Britaniju i poslala druga na svetu po proizvodnji automobila, za industriju je ljudske resurse obezbeđivala od „*gostujućih radnika*“ (Gastarbeiter). Ekonomska velesila u industriji, visokim tehnologijama i posebno automobilskoj industriji, osvaja svet, ali sada uspešno drugim sredstvima. NDR je , u stvari, bila ono što je Istočno Polablje i bilo, „*da poneki čovek govori nemački jezik u slovenskoj Evropi*“.

Iako je osamdesetih godina **Helmut Kol** (Helmut Kohl) ponovo nastavio Adenauerovu politiku, pojava **Gorbačova** pokrenula je nove turbulentne promene. Nakon samo pedesetak godina postojanja dve Nemačke, jedne prosperitetne, zapadno orijentisane, potpuno integrisane u britansko-američki politički i ekonomski sistem, i one istočne nerazvijene, au-

toritativne države pod ruskim uticajem, došlo je do pada Berlinskog zida 1989. godine. Iako ujedinjenje u početku nije delovalo kao realno ostvariv cilj istočnih Nemaca, Kolova Demohrišćanska unija - CDU (Christlich Demokratische Union Deutschlands), je lako osvojila nove izbore za istočnonemački parlament 1990. godine. I bez ujedinjenja, u januaru 1990. godine, u zapadnu Nemačku je migriralo preko 200 hiljada istočnih Nemaca. Strah od novog „bega s istoka“ je ponovo sve pokrenuo. Da bi zadržao istočne Nemce u Istočnom Polabljju, Helmut Kol je prihvatio da 1990. godine uvede nemačku marku (Die Deutsche Mark). Vanredno se ponovno ujedinjenje dogodilo 03.10.1990. godine, (Deutsche Wiedervereinigung), a da nijedna strana nije glasala o tome. Politički krugovi govore da je Kol kupio francusko slaganje i zauzvrat odustao od nemačke marke, prihvatio da Nemačka uvede evro. Taj događaj je Helmuta Kola učinio „kancelarem ujediniteljem“.

Kao mnogo puta u nemačkoj istoriji, nepotpuno jedinstvo zapadnih Nemaca dovelo je do preseljenja centra političke moći iz nekada rimske Rajnske oblasti, Bona, na istok, u nacionalnu prestonicu istinskog ujedinjenja iz 1871. godine. Ponovo je uspostavljen sistem da zapadna Nemačka zarađuje novac, a Berlin ga oporezuje. Uz plate, beneficije i penzije približnog pariteta sa zapadom, većina istočnih Nemaca odlučila je da ne napušta državu. Međutim, decenije neulaganja u istočnu Nemačku, nerazvijena privreda, zapadna Nemačka biva finansijski oslabnjena i trpi posledice zaustavljanja ekonomskog rasta. Tu se pojavljuje i **Angela Merkel** koja je bila kancelar u tri manadat. Ona je 2015. godine otvorila nemačke granice izbeglicama iz Iraka i Sirije i insistirala da je u tome slede i druge članice EU. U istočnoj Evropi reakcije su bile posebno ogorčene. Cena njene politike je uspon nove desničarske populističke partije AfD (Alternative für Deutschland), koja je pokrenuta gnevom protiv incidenata izazvanih od strane azilanata, uz žrtve među samim Nemcima, proširila uticaj svojih uporišta istočno od Labe na izborima 2017. godine, što opet podseća na dešavanja između dva svetska rata.

Hoz je prikazao kako su dve različite Nemačke počele da se prožimaju tokom devetnaestog stoleća, zatim učešće u I svetskom ratu, kakoa ona poražena preživljava i nameće svoju ideologiju, maltene sve do polovine dvadesetog veka. Tada na pedeset godina dolazi do uspostavljanja starih granica, da bi se ponovnim ujedinjenjem otvorilo staro pitanje o ugroženosti kapitala zapadnih pokrajina zarad očuvanja istočnih teritorija. Sam Hoz ističe stav o ujedinjenju Nemačke 1990. godine kao ishitren i netaktičan potez. Posmatrajući Nemačku ne samo kao državu sastavljenu od dve istorijski nepomirljive zemlje, nego i kao državu sastavljenu od dva politički nepomirljiva sveta – Istoka i Zapada – Džejms Hoz opisuje kako se moglo desiti da u narodu koji je većinom bio okrenut zapadnim vrednostima, industrijalizaciji i pacifizmu vođstvo preuzmu militantni nacionalisti i izgube dva rata zbog starih apetita na istočnim granicama, koje više i ne postoje.

Rad je primljen u Redakciju 24. 10. 2024. godine.

Rad je odobren za štampu 01. 11. 2024. godine.

Uputstvo autorima

Program: Word for Windows
 Pismo: latinica
 Font: Times New Roman
 Veličina fonta: 12
 Prored: 1,5 (1.5 lines)
 Minimalni obim: 20.000 karaktera (uključujući i praznine, *with spaces*).
 Maksimalni obim: 40.000 karaktera (uključujući i praznine, *with spaces*).

Svaki tekst treba da ima naslov, ime i prezime autora, naučno i/ili nastavno zvanje, naziv ustanove u kojoj je zaposlen (univerzitet, fakultet, organizacija, ime i prezime).

Pri navođenju, strana imena prvi put navesti u originalu, a zatim ih transkribovati.

Svaka tabela i/ili grafikon treba da sadrže broj, naslov, izvor, kao i da pokažu svoju funkciju u tekstu.

U fusnote upisivati samo propratne komentare.

Na kraju citata otvoriti zagradu i u nju uneti prezime autora, godinu izdanja i stranu.

- jedan autor: (Podunavac, 2006:77)
 - dva autora: (Linc/Stepan, 1998: 148)
 - slučaj kada se citira autor čija su dela navedena u spisku literature više puta a izdata iste godine: (Orlović, 2010 b: 123)

U spisku literature autore treba navesti po abecednom redu.

Red navođenja u slučaju knjiga: prezime, ime, godina izdanja, naslov knjige (kurzivom), mesto izdanja, izdavač.

Primer: Stojiljković, Zoran (2006). *Partije i partijski sistem Srbije*. Beograd: Službeni Glasnik.

Primer navođenja teksta u knjizi: Keane, John, (2010). „Što je dobro u demokratiji?“ u: *Država i demokratija*. Beograd: Službeni glasnik

Primer navođenja teksta iz časopisa: Pavlović, Vukašin, Teorije elita u političkoj sociologiji klasične i savremene koncepciji: *Godišnjak 2011*, Vol. V, Br. 5 (2011), pp. 9-47

Objavlivanjem teksta autor prenosi sva autorska prava na izdavača časopisa.

LISTA RECENZENATA:

Prof. dr Boško Kovačević, Univerzitet Singidunum Beograd

Prof. dr Tibor Purger, University Rutgers, New Brunswick

Prof. dr Svenka Savić, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

Prof. dr Besim Spahić, Fakultet političkih nauka Sarajevo

Prof. dr Vladimir Ilić, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

Prof. dr Krešimir Žigić, (Center for Economic Research & Graduate Education
- Economics Institute, Prague

Dr Davorka Budimir, Transparency International Hrvatska, Zagreb

Prof. dr Petar Teofilović, Fakultet za pravne i poslovne studije Novi Sad,
Univerzitet Union Beograd

Prof. dr Magdalena Rekšć, Department of International and Political
Studies, University of Lodz

Prof. dr Mensur Kustura, Pravni Fakultet, Univerzitet u Travniku

Doc. dr Katinka Beretka, Fakultet za pravne i poslovne studije Novi Sad,
Univerzitet Union Beograd

Doc. dr Andrea Ratković, Fakultet savremenih umetnosti Beograd,
Univerzitet Privredna akademija Novi Sad

Dr Goran Kaluđerović, Nacionalna služba za zapošljavanje, Novi Sad

Prof. dr Aleksandar Molnar, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

Prof. dr Đokica Jovanović, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

Mr Žarko Paunović, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu

Nikolina Matijević, MA, Vojvođanska politikološka asocijacija

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

32

POLITIKON: časopis za istraživanje fenomena politike / glavni i
odgovorni urednik Duško Radosavljević. - 2024, 39. Novi Sad: Vojvođanska
politikološka asocijacija, 2012. 24 cm

Tri puta godišnje.

ISSN 2217-883X
COBISS.SR – ID 270430471